

15 Тарау. КӘСІПКЕРЛІКТЕГІ ТӘУЕКЕЛДІЛІКТІҢ ТӨМЕНДЕТУ ЖОЛДАРЫ

15.1 Тәуекелділікті төмендетудің негізгі тәсілі

Тәуекелділікті төмендетудің негізгі тәсілі:

- жоба зерттемесіне құзырлы серіктестікті, серіктіктерді және кеңесшілерді тарту;
- ілеспе мәселенің терең жоба жұмысы;
- өнімге немесе қызметке деген сұрау нарық конъюнктура даму үрдісінің болжамы;
- жобаға қатысушылар арасында тәуекелділікті орындаушылармен бөлінуі;
- тәуекелділіктің сақтануы;
- резервтену тәсілінің жобаланбаған шығынға өтелуі.

Кәсіпкер тәуекелмен түйіндес шешім қабылдарда, объективті және субъективті факторларды ескеруі керек. Тәуекелмен байланысты шешім қабылдайтын тұлғаның дұрыс ойлау, агрессивтілік, дербестік және тағы басқа жақсы жақтарына ие болу керек. Көптеген психологтар тәуекелге деген икемділік немесе оны терістеу тұлғаның сипаты емес деп ойлайды. Тәуекелге деген қарым-қатынас басты бейнемен, яғни, сыртқы шарт немесе адамның кейбір жеке және психологиялық өзгешеліктерімен анықталады, мысалы, агрессивтілік, аландаушылық деңгейі, күйзеліс. Сонымен қоса психологиялық зерттеулер көптеген адамның сипаттары, мысалы, өзімшілдік, конформизм және тағы басқа тәуекелге байланысты шешім қабылдарда әсер етпейді деп көрсетті.

Бір кәсіпкерлер тәуекелмен түйіндес шешім қабылдарда бірнеше баламалы шешімді қабылдауға бейім, әдетте олар өз күшіне сенеді, сыртқы орта қондырғымен үлкен күйзеліске қажырлылық танытады; басқа кәсіпкерлер қарама-қарсы сипатқа ие болады: өзіне деген сенімсіздік, кішігірім күйзеліске төтеп беру, бірнеше баламалы шешімді қабылдай алмау.

Жаңа шартты табысты істі ұйымдастыру үшін, кәсіпкер жақсы кәсіпкерлік дайындыққа ие болу керек, және экономика, саясаттану, психология, заң, өндірісті ұйымдастыру саласында білімді болу керек, ғалымдармен, меркетингтің маманымен, капитал иесімен қарым-қатынаста бола білуі керек. Осындай тұлғалық сипатқа ие шет ел мамандарын ұлттың айнасы, елдің іскер әлеуеті деп есептейді.

Шешім қабылдарда шамадан тыс ақпараттар туындауы мүмкін. Сонда керек мерзімдегі шешім қабылдауға қоршаған орта туралы таскын ақпараттар немесе ақпараттың жетіспеуі (тәуекелмен

байланысты типті, бірқалыпты жағдайдағы шешім қабылдауда нәтижені талап ету) кедергі келтіруі мүмкін. Шамадан тыс ақпараттар шешім қабылдау жұмысын жабады және жұмыстың қиындауын тудырады.

Тәуекелмен түйіндес шектеулі жағдайдағы шешім қабылдау алдын ала сақтау және авантюризм болып табылады. Алдын ала сақтауда тәуекел нөлге түйіледі, ал авантюризм максималды мүмкіндіктегі тәуекелге алып келеді. Алдын ала сақтау төмендетілген нәтижеге алып келуі мүмкін, ал авантюризм - әдеттен тыс тәуекелмен байланысты болжанған нәтиженің алмауына алып келеді. Есеппен тиянақталған тәуекелді құрайтын үйлесімді шешім керек. Ғылыми болжамның артықшылықтарын пайдалануымыз керек. Тиянақты тәуекел әрдайым пайдалы. Ол кәсіпкерлік қызметтің нәтижелілігін көтереді.

Шешім – басқарудың негізі, ол бірнеше мүмкіндіктің ішінен дұрыс әдісті таңдау әрекеті болып табылады. Үйлесімді шешімге жақсы мен ең жақсының арасында орналасқанды түсінуі керек. Үйлесімді шешім өндірістің шарттарымен сәйкес келуі керек, яғни жұмыс үшін қажетті және керекті болу, сонымен қатар тәуекелдің аз ғана үлесін және жобалық нәтиженің табысын қамтамасыздандыру. Үйлесімді шешім – бұл кәсіпкердің өзінің еңбегіндегі негізгі нәтиженің табысы.

Кәсіпкер ескерту немесе байыпты түрде лизинг арқылы тәуекелді қысқарту, тауарды сату туралы келісім шартқа келу, тауарды тасуға және сақтауға көмек көрсету қызметтерін атқара алады. Лизингтің шартында, байыпты тәуекелдің бөлігінде мүліктің азғынуы және құртылуы жалгерге лизингтің келісім шартымен, айрықша сылтаумен, салынуы мүмкін. Тауарды сату туралы келісім шартты құруда қызмет көрсету артықшылығымен сатып алушыға өту немесе келісім шартта өндірушінің жауапкершілігін қанаушылық жолындағы тауар ақаудың жойылуы немесе ақаулы тауардың ауысуы бар сатылым дәнекері қарастырылады. Ақырында, тәуекелділік өндірушіге ықпал етеді.

Тауар тасымалы және сақтауы кезінде екіжақты тәуекелі бар келісім шарт құрылады. Тауар тасымалы және сақтауы кезінде бағаның төмендеуі және соған байланысты шығындарды өндіруші көтереді. Сонымен қатар, тауар тасымалы және сақтауы кезіндегі материалды шығындарды осы тауар тасымалы мен сақтауды жасайтын транспорттық немесе басқа да ұйымдар көтереді.

Фирма қаржылық әрекетті жүзеге асыру барысында мүмкін болатын қаржылық тәуекелдерді айқындағаннан кейін, тәуекел деңгейін анықтау және тәуекелді бағалау кезінде факторларды анықтағаннан кейін, мүмкін болатын жоғалтуларды анықтағаннан кейін кәсіпорынның алдында қаржылық тәуекелдерді төмендетудің іс шараларын құрастыру әрекеті тұрады. Осылайша, тәуекел бойынша маман қаржылық

тәуекелді бейтараптандыру барысында ең ұтымды жолдарын іздестіріп, тәуекелді төмендетуде ең ұтымды тәсілді таңдауы жөн.

Тәуекел деңгейін төмендету – мүмкін болатын жоғалтулар көлемін қысқарту.

Тәуекел деңгейін төмендету үшін түрлі тәсілдер қолданады. Ең көп таралғандары:

- Тәуекелден жалтару;
- Тәуекелді өзіне қабылдау;
- Тәуекелді табыстау;
- Тәуекелді сақтандыру;
- Тәуекелді біріктіру;
- Диверсификация;
- Хеджирлеу;
- Ішкі қаржылық нормативтерді қолдану;
- Басқа да әдістер.

Қаржылық әрекетті жүргізу барысында үлкен деңгейдегі қаржылық тәуекелі бар операциялардан бас тарта алады, яғни тәуекелден жалтару.

Тәуекелден жалтару – бұл қржылық тәекелді бейтараптандырудағы ең жеңіл, әрі радикалді бағыты. Бұл күтілетін жоғалтулардан бас тартуға толығымен мүмкіндік береді, бірақ сол сәтте, тәуекел әрекетінен туындайтын пайдада алуға мүмкіндік бермейді. Сонымен қоса қаржылық тәуекелден жалтаруға мүмкіндік болмайды немесе бір түрінен жалтарған кінде, келесі түрдің қалыптасуына әкеледі. Сол себепті қаржылық тәуекелдің бұл түрі тек үлкен тәуекелдерден жалтару үшін ғана қолданылады.

Қаржылық тәуекелдің бұл түрі бастапқы кезеңінде де, болашақ кезеңінде де қабылдануы мүмкін. Себебі жоғалтулар күтілген тәуекелен жоғары болса уақыт мезегі шектелген талап болып табылмайды. Дегенмен, тәуекелден жалтару әрекеті шешім қабылдау кезеңінде қабылданады, себебі қаржылық тәуекелдің бұл түрінен бас тартқан кезде, фирма үшін қаржылық және басқа да жоғалтуларға әкеледі, ал кейбір жағдайларда шартты міндеттемелер есебінен кедергіге ұшырайды.

Қаржылық тәуекелді бейтараптандыру кезінде, тәуекелден жалтару әдісі ұтымды, егер де:

- қаржылық тәуекелдің бір түрінен бас тартсан, жоғары деңгейдегі тәуекелдің қалыптасуына әкеліп соқтырмаса;
- тәуекел деңгейі қаржылық операциялардың табыстылық деңгейінен жоғары болса;

- жоғалтулар өте жоғары болғандықтан, кәсіпорын тәуекелдің бұл түрі бойынша жоғалтуларды өз меншікті қаржылар есебінен жаба алмайды.

Әрине де, қаржылық тәуекелдің барлық түрлерінен жалтаруға мүмкін болмайды, кейбір бөлігін өз есебіне алуға әкеліп соғады. уклониться, Кейбір қаржылық тәуекелдер орынды болады және қабылданады, себебі келешекте күтілген пайда ретінде қалыптаса алады да, кейбіреулері шарасыздан қабылданады.

Фирма тәуекелдерді қабылдаған кезде басты мақсат ретінде мүмкін болатын жоғалтуларды жабу мақсатында қаржыландыру көздерін іздеу болып табылады. Осы жағдайда жоғалтулар мен залалды қалған қаржылық ресурстар есебінен жабады. Егер де фирма ресурстары жеткіліксіз болса, бизнес көлемінің қысқаруына әкеп соғады.

Кәсіпкерлік ұйым жоғалтуларды жабу мақсатындағы ресурстарын екі топқа бөлуге болады:

- бизнес ішіндегі ресурстар;
- несиелік ресурстар.

Бизнес ішіндегі ресурстар. Жоғалтулар кезінде, аз жағдайда барлық меншік түрлері зақымдалады. Сол себепті ішкі ресурстарға:

- кассадағы қолма-қол ақша, ол ғимараттың физикалық бүлінуінен азап шекпейтіді және кәсіпорынға тиесілі болады;

- зақымданған меншіктің қалдық құны;

- қаржылық және өндірістік қызметтің бөлшектік дамуынан түскен табыс;

- табысты инвестициялар және бағалы қағаздардан түскен пайыздық кіріс пен дивиденттер;

- қолдау мақсатында бизнес иелері салған қосымша қаражаттар;

- есепті кезеңде алынған пайданың бөлінбеген бөлігі, оны бөлінуіне дейін қаржылық ресурстардың резерві ретінде қарастыруға болады. Көп жағдайда бұл қаржылық тәуекелдердің жағымсыз әсерін болдырмау үшін бағыттайды;

- фирманың резервтік қоры, кәсіпкерлік фирманың жарғысына және заңдылықтарға сай қалыптасады. (резервтік капиталдың қалыптасуы туралы)

Несиелік ресурстар. Егер де кәсіпкерлік фирма өз мүмкіндігінше қаржылық тәуекелден шығындарды жаба алмаса, ішкі ресурстарды қолдануға болады, яғни несиелік ресурстар көмегімен жоғалтулардың бір бөлігін жабуға болады.

Бірақ бұл жағдайда несиелік ресурстардың қолжетімділігі кей шектеулерден тұрады. Олардың ішіндегі бастысы фирманың

Болашақтағы табыстылығының перспективасы болып табылады. Несиелік ресурстардың қолжетімділігі жоғалту орын алғаннан кейін көбінесе бизнестің қалдық құнына байланысты. Несиелік ұйымдарға фирма қызметінің перспективасына сендіру үшін фирманың жоғалту орын алмас бұрын оларды жеңіп шығудың жоспары болуы керек. Несиелік ресурстарды тартуда қаржылық тәуекелдердің орын алуынан кейінгі басқа шектеулер ретінде бағаны айтуға болады. Несиелік ресурстарды қолдану кәсіпорынның қаржылық жағдайын әлсіретуі мүмкін. Несиелік ресурстар шығындарды жабу құралы ретінде қаржылық операциялар тиімділігін жоғарылатпайды, өйткені пайыздық төлемдермен байланысты қосымша шығыстарды әкеледі.

Фирманың қаржылық қызметінде орын алатын келесі қаржылық тәуекелдерді бейтараптандырудың мүмкін болатын әдісі – бөлек қаржылық операциялар бойынша серіктестерге кейбір келісімшарттарды жасау жолымен тәуекелді тапсыру, немесе трансферт. Сонымен бірге шаруашылық серіктестерге фирманың жағымсыз салдарларды бейтараптандыру бойынша көп мүмкіндіктері бар қаржылық тәуекел бөлігі беріледі, және ереже бойынша оларды ішкі сақтандыру арқылы қорғаудың анағұрлым тиімді әдісімен орналастырады.

Қаржылық тәуекелдерді басқарудың қазіргі тәжірибесінде тәуекелді тапсыру келесі негізгі бағыттар бойынша жүзеге асады:

1. Факторинг келісімшартын жасау арқылы тәуекелді тапсыру. Бұл жағдайда тапсыру заты болып банкке немесе арнайы факторингтік компанияға берілетін кәсіпкерлік фирманың несиелік тәуекелі болып табылады. Мұндай тапсыру фирмаға несиелік тәуекелдің жағымсыз қаржылық салдарын белгілі бір дәрежеде бейтараптандыруға мүмкіндік береді.

2. кепілгерлік келісімшартын бекіту жолымен тәуекелді тапсыру. Кепілдік беруші үшінші жақ кредиторы алдында өз міндетін толықтай немесе ішінара түрде орындауға міндеттенеді. Борышқор кепілгерлікпен көрсетілген міндеттерді орындамаған немесе тиісті орындамаған жағдайда кепіл беруші мен борышқор кредитор алдында тең жауап береді. Кәсіпкерлік фирма кепілгерлікті қарыз капиталын тарту үшін қолданады және кепілгерлік келісімшартын нақты орындауға кепіл беруші алдында жауапкершілік алады. Сөйтіп, фирма-кредитор несиенің қайтарылмауы мен осымен байланысты шығындардың тәуекелін кепілгерге тапсырады.

Кепілгерліктің тағы бір түрі бар – бұл банктік кепілдік. Бұл несиелік ұйымның жазбаша түрде басқа тұлғаның (принципал) өтінішімен кредиторға шартқа сәйкес оның төлеуін талап ететін

жазбаша көрсетумен ақшалай соманы төлеу болып табылатын міндеттемесі. Банктік кепілдікті бергені үшін принципал гарантқа сыйақы төлейді. Банктік кепілдік кәсіпкерлік фирмаға болашақта төлемдері бар шарттарды жасасқанда тәуекелдерден сақтауға мүмкіндік жасайды.

3. шикізат және материалдарды жеткізушілерге тәуекелдерді тапсыру. Бұл жағдайда тапсыру заты болып мүліктің бүлінуі және жоғалту, оларды тиеу және түсіру жұмыстарын жүзеге асыру мен тасымалдаумен байланысты қаржылық тәуекелдер. Бірақ тауардың нарықтық бағасының түсуіне байланысты шығындарға жауапкершілікті кәсіпкерлік фирма алады.

4. тәуекелдерді биржалық мәмілелерді бекіту жолымен тапсыру. Бұл тәуекелді тапсыру әдісі хеджирлеу жолымен жүзеге асады және әрі қарай қаржылық тәуекелдерді бейтараптандырудың дербес әдісі ретінде қарастырылады. Тұтастай алғанда тәуекелді тапсыру егер келісімшарт бекіткендер арасында контрагентке қаржылық тәуекелдерді нақты тапсыру бойынша спецификалық жағдайлар бар болғанда орын алады. Тәуекелді өзіне қабылдаған тарап жауапкершілікті сақтандыру келісімшартын жасай отырып оны екінші рет тапсырады.

Өзінің салдарлары бойынша қаржылық тәуекелдердің анағұрлым қауіпті түрлері сақтандыру арқылы бейтараптандырылады, бір жағынан бұл да тәуекелді тапсыру болып саналады. Қаржылық тәуекелдерді қабылдайтын тарап болып бұл жағдайда сақтандыру компаниясы болады.

Қаржылық тәуекелдерді сақтандыру – сақтандыру келісімшарты өзінің пайдасына бекітілген тұлғаның табыстарынан айырылуына орай толықтай немесе ішінара мөлшерде сақтандыру төлемі бойынша орнын толтыруға сақтандырушының міндеттерін қарастыратын сақтандыру түрі.

Сақтандыру келісімшарты келесі себептерге байланысты жасалуы мүмкін:

-келісімшартта қарастырылған оқиғалардың нәтижесінде өндіріс көлемінің қысқаруы немесе тоқтауы;

- банкроттық;

- алдын ала болжанылмаған шығыстар;

- шарт бойынша кредитор болып табылатын сақтандырылған тұлға контрагентімен келісімшарттық міндеттерді орындамау (тиісті түрде орындамау)

- сақтандырылған тұлғамен соттық шығыстардың орын алуы, басқа да оқиғалар.

Сөйтіп, орын алу қауіпінен сақтануға болатын қаржылық шығындарды әкелетін оқиғалар тізімі жеткілікті түрде көп. Қаржылық тәуекелдерді сақтандыру мүліктік сақтандыруға жатады. Кей жағдайларда қаржылық тәуекелдерді сақтандыру мүлікті сақтандыру келісімшартына қосылады, мұндай жағдайда сақтандыру компаниясы сақтанушыға тек сақтандырылған мүліктен болатын шығынның ғана орнын толтырмай, сонымен қатар өндіріс тоқтауына байланысты (сақтандыру жағдайына байланысты) алынбаған табыстың да орнын толтырады.

Отандың сақтандыру тәжірибесінде сақтандырушы клиенттерінің өз міндеттерін орындамауымен байланысты қаржылық тәуекелдерді сақтандыру кең таралған. Бұл біртегіс бірнеше сонымен қатар бір шарт бойынша қаржылық тәуекел болуы мүмкін.

Мысалы, жеткізуші сатып алушыға келесі тауар төлемін төлеуді талап ете отырып тауарын бағыттап шарт бойынша сақтандырушы сақтанушыға сатып алушы контрагенттің сатып алу сату келісімшарты бойынша өз міндетін орындамаған жағдайда алынбаған табысының орнын толықтыруға міндетті болып табылатын қаржылық тәуекелді сақтандыру келісімшартын бекітуі мүмкін. Кәсіпкерлік фирма сақтандыру компаниясының қызметіне жүгіне отырып, басты кезекте сақтандыру объектісін анықтап алуы қажет, яғни сақтандыру қорғауын жасауға ойы бар қаржылық тәуекел түрлерін анықтауы тиіс. Сақтандырылатын тәуекелдердің құрамын анықтау барысында фирмаға негізгі жағдайларды есепке алу керек. Олардың негізгілері:

- қаржылық тәуекелдің орын алуының жоғары дәрежесі
- меншікті қаржылық ресурстар есебінен тәуекел бойынша қаржылық жоғалтуларды толығымен орнын толтырудың мүмкін еместігі;

- қаржылық ресурстардың қолжетімді құны.

Мүмкін болатын жоғалтуларды сақтандыру бақытсыз шешімдерден сенімді қорғаушы болып қана қоймай кәсіпкерлік фирма басшыларының шешімдерді жасау мен қабылдауға жауапкершілікпен қарауға жағдай жасайды. Ресейде сақтандыру нарығы жеткілікті түрде дамымаған. Сақтандыру компанияларының үлкен тізімі ішінен фирма қажеттіліктерін жоғары деңгейде қамтамасыз ететін компанияны таңдау үшін келесі міндетті ақпараттарды алу қажет:

- лицензияның болуы;
- сақтандыру компаниясының маманданған формасы;
- сақтандыру компаниясының жарғылық капиталы мен меншікті қаражаттарының мөлшері. Бұл көрсеткіштің көлемі абсолютті сенімділікті қамтамасыз етпейді, бірақ жоғары айналым мен соған

байланысты үлкен әлеуеті бар сақтандырушы мысалы, инвестициялық қызмет үшін қаржылық қатынастарда анағұрлым тұрақты;

- осындай компаниялардың қаржылық қызметінің салыстырмалы және абсолютті көрсеткіштеріне негізделген сақтандыру компаниясының рейтингі;

-қаржылық тәуекелдерді сақтандырудың әр түрлі түрлерін жүзеге асыруда сақтандыру компаниясы қолданатын тарифтер мөлшері.

Фирманың сақтандыру компаниясымен қарым қатынасы олардың екіжақты құқықтары мен міндеттерін реттейтін сақтандырушы мен сақтанушы арасындағы келісімшартқа негізделеді.

Тәуекелдік бірігуі – бұл қаржылық тәуекелді минималдау мен бейтараптандырудың тағы бір әдісі. Фирма меншікті тәуекел деңгейін жалпы мәселенің шешілуіне серіктес ретінде жалпы қызығушылығы бар басқа кәсіпорындарды және физикалық тұлғаларды тарту арқылы төмендете алады. Бұл үшін акционерлік қоғамдар, қаржылық – өндірістік топтар , кәсіпорындар құрылып бір бірінің акцияларымен алмасуға, әр түрлі консорциум, ассоциация, концерндерге енулері мүмкін.

Сөйтіп, қаржылық тәуекелді біріктіру дегеніміз қаржылық тәуекел экономиканың бірнеше субъектілері арасында бөлінуі арқылы оның төмендеуі әдісі. Мәселені шешуге барлық күштерін сала отырып, бірнеше кәсіпкерлік фирмалар өз арасында мүмкін болатын табысты және шығынды да бөледі. Ереже бойынша, серіктестерді іздеу қосымша қаржылық ресурстары және сонымен қатар қаржылық нарықтың жағдайы мен ерекшеліктері туралы ақпарат бар фирмалар арасында жүргізіледі.

Әртараптандыру (Диверсификация) бір бірімен байланысты емес әр түрлі салым салатын объектілер арасында капиталды өз арасында бөлу болып табылады

Әртараптандыру әр түрлі қызмет түрлері арасында капиталды бөлу кезінде тәуекелдің бөліктерінен аулақ болуға мүмкіндік береді. Мысалы, инвестордың бір қоғамның акцияларының орнына әр түрлі акционерлік қоғамдардың 5 түрлі акциясын сатып алуы табыстың 5 есе алу мен сәйкесінше тәуекел деңгейін 5 есе төмендету мүмкіншілігін береді. Әртараптандыру қаржылық тәуекел деңгейін төмендетудің анағұрлым дәлелді және салыстырмалы шығын сыйымды әдісі болып келеді. Әртараптандыру валюталық, инвестициялық, депозиттік, несиелік қаржылық тәуекелдерді төмендетуге мүмкіндік береді.

Қаржылық тәуекелді төмендету үшін қолданылатын әртараптандырудың негізгі түрлері:

- Фирманың қаржылық қызметін әртараптандыру;

- Фирманың бағалы қағаздар портфелін әртараптандыру;
- Фирма жүзеге асыратын шынайы инвестициялар бағдарламасын әртараптандыру;

- Сатып алушыларды әртараптандыру;
- Фирманың депозиттік портфелін әртараптандыру;
- Валюталық қоржынды әртараптандыру;
- Қаржылық нарықты әртараптандыру;

Бір-бірімен тікелей байланысты емес, әр түрлі қаржылық операциялардан табыс табудың баламалы мүмкіндіктерін қарастыратын фирманың қаржылық қызметін әртараптандыру. Мұндай жағдайда егер күтпеген жағдайлар себебінен қаржылық операциялардың біреуі шығындық бола қалғанда, басқа операциялар табыс әкелетін болады.

Бағалы қағаздар портфелін әртараптандыру инвестициялық портфель табыстылығының деңгейін төмендетпей инвестициялық тәуекелдерді төмендетуге мүмкіндік береді.

Шынайы инвестициялау бағдарламасын әртараптандыру. Шынайы инвестициялық портфельді құру саласында фирмаға бір ғана ірі инвестициялық жобадан тұратын бағдарламадан гөрі салыстырмалы түрде шағын капитал сыйымды бірнеше жобаларды жүзеге асырудан тұратын бағдарламаларды қарастырған жөн болады.

Коммерциялық несиелеу кезінде пайда болатын несиелік тәуекелді төмендетуге бағытталған фирманың тауарларын (жұмыс, қызмет көрсету) сатып алушыларды әртараптандыру;

Валюталық тәуекелдерді азайтуға әкелетін фирманың сыртқы экономикалық операцияларды жүзеге асыру процесінде валюталардың бірнеше түрін таңдауды қарастыратын фирманың валюталық қоржынды әртараптандыру.

Қаржылық нарықтың бірнеше сегменттерінде бір уақытта жұмысты ұйымдастыруды қарастыратын қаржылық нарықты әртараптандыру. Олардың ішіндегі біреуінің сәтсіздігі басқалардың жетістіктерімен орны толығады.

Әртараптандыру – бұл инвестициялық тәуекелді шашырату. Бірақ ол инвестициялық тәуекелді мүлдем жоққа шығара алмайды. Бұл шаруашылық жүргізуші субъектінің инвестициялық және кәсіпкерлік қызметіне капитал салудың нақты объектілерін таңдаумен байланыссыз әсер ететін сыртқы факторлармен байланысты, соған байланысты оларға әртараптандыру әсер етпейді.

Сыртқы факторлар барлық қаржылық нарықты қамтиды, яғни олар тек жеке шаруашылық жүргізуші субъектілер қызметіне әсер етіп қоймай, барлық инвестициялық институттар, банктер, қаржылық компаниялар қызметтеріне әсер етеді. Тұтастай ел экономикасында

болып жатқан сыртқы факторларға әскери әрекеттер, азаматтық толқулар, инфляция және дефляция, коммерциялық банктерде несиелер, депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлеменің өзгеруі және т.б. Осы процестермен шарттасқан тәуекелді әртараптандыру көмегімен төмендетуге болмайды.

Сол себептен тәуекел екі бөліктен тұрады: әртараптандырылатын және әртараптандырылмайтын.

Әртараптандырылатын тәуекел жүйелі емес тәуекел деп те аталып, шашырату жолымен, яғни әртараптандыру арқылы төмендетуге болады.

Әртараптандырылмайтын тәуекел жүйелі деп те аталып, әртараптандыру арқылы төмендетуге келмейді.

Зерттеулер көрсеткендей, капиталды салу объектілерін кеңейту, яғни тәуекелді шашырату тәуекел көлемін оңай және айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік береді. Сондықтан негізгі назарды әртараптандырылмайтын тәуекел деңгейін төмендетуге аудару қажет.

Хеджирлеу (ағылш. *hedging* - қоршау) валюталық тәуекелді сақтандырудың әр түрлі әдістерін көрсету үшін банктік, биржалық және коммерциялық тәжірибеде қолданылады. Долан Э.Дж және т.б. Ақша, банк ісі және ақша-несие саясаты кітабында бұл терминге келесідей анықтама беріледі: «Хеджирлеу- болашақта болуы мүмкін айырбас валюта курсының өзгеруін және осы өзгерулер әсерінен жағымсыз салдарлардан аулақ болу мақсатын есепке алатын жедел келісімшарттар мен мәмілелерді бекіту жүйесі». Отандық әдебиеттерде хеджирлеу термині болашақтағы кезеңдерде тауарларды жеткізуді (сату) қарастыратын мәмілелер және коммерциялық операциялар бойынша кез келген тауарлы – материалдық құндылықтарға бағалардың жағымсыз өзгеру тәуекелін сақтандыру сияқты анағұрлым кең мағынада қолданыла бастады.

Курстың өзгеру тәуекелінен сақтандыру үшін қызмет етеін мәміле «хедж» (англ. *hedge* – қоршау, дуал) атауын иемденеді. Хеджирлеуді жүзеге асырушы шаруашылық жүргізуші субъект «хеджер» деп аталады. Хеджирлеудің екі операциясы бар: жоғарылауға хеджирлеу; төмендеуге хеджирлеу.

Жоғарылауға хеджирлеу, немесе саудамен хеджирлеу жедел мәмілелер немесе опциондар сатып алу бойынша биржалық операцияны көрсетеді. Жоғарылауға хедж болашақта болуы мүмкін бағалардың (курстардың) жоғарылауынан сақтану қажет жағдайында қолданылады. Ол шын тауар сатып алынбас бұрын сату бағасын белгілеуге мүмкіндік береді. Тауар бағасы (валюта немесе бағалы қағаз курсы) үш айдан кейін жоғарылайды, ал тауар нақты сол үш айдан кейін қажет болады деп қарастырайық. Болжанып отырған бағалардың жоғарылауынан

шығынды жабу үшін осы тауармен байланысты қазір және қазіргі баға бойынша жедел мәмілені сатып алу қажет және оны үш айдан кейін тауар сатып алатын уақытта сату керек. Тауарға және онымен байланысты жедел мәмілеге баға бір бағытта пропорционалды түрде өзгеретіндіктен, онда алдыңғы алынған мәмілені осы уақытқа дейін тауар бағасы қаншаға өссе сонша қымбатқа сатуға болады. Сонымен, жоғарылауға хеджирлеуді жүзеге асырушы хеджер болашақтағы бағалардың жоғарылауынан өзін сақтандырады.

Төмендеуге хеджирлеу, немесе сатуды хеджирлеу – жедел мәмілені сатумен болатын биржалық операция. Төмендеуге хеджирлеу жүзеге асырып отырған хеджер болашақта тауар сатуды болжайды, және сол себептен биржада жедел мәмілені немесе опционды сата отырып, ол өзін болашақта орын алуы мүмкін бағалардың төмендеуінен сақтандырады. Бағаның төмендеуінен болжанып отырған шығындарды жабу үшін хеджер осы күні жедел мәмілені жоғары бағамен сатады, ал өз тауарын үш айдан кейін оған бағаның төмендеуінде сату кезінде сондай жедел мәмілені төмендеген баға бойынша сатып алады. Сонымен төмендеуге хедж тауарды кештеу сату жағдайында қолданады.

Хеджер жедел мәмілелерді сатып алу немесе сату көмегімен нарықтағы бағалардың белгісіздігінен болған тәуекелді төмендетуге ұмтылады. Бұл бағаны бекітіп қоюға және шығыстар мен табыстарды кішкене болжанатын қылуға мүмкіндік береді. Бірақ хеджирлеумен байланысты тәуекел жоғалмайды. Оны алдын ала есептеліп анықталған тәуекелге баратын алыпсатарлар яғни, кәсіпкерлер өз жауапкершілігіне алады.

Жедел мәмілелер нарығында алыпсатарлар үлкен орынды алады. Өздеріне бағалардың айырмашылығында ойнау кезінде табыс алуға үміттеніп жауапкершілікті ала отырып олар бағалардың тұрақтандырғышы рөлін атқарады. Биржада жедел мәмілелерді сатып алу кезінде алыпсатар оның тәуекел көлемі анықталатын кепілгерлік жарна төлейді. Егер тауар бағасы (валюта, бағалы қағаз курсы) төмендеген болса, онда алдында мәміле сатып алған алыпсатар кепілгерлік жарна көлеміне тең соманы жоғалтады. Егер тауар бағасы жоғарыласа алыпсатар кепілгерлік жарнаға тең соманы өзіне қайтарады және сатып алынған мәмілем мен тауар бағаларының айырмасынан қосымша табыс алады.

Ресей тәжірибесінде хеджирлеу Ресейде нарықтық қатынастардың дамуымен пайда болған қаржылық тәуекелдің болуынан мүмкін шығындарды жабудың жана әдісі. Жалпы түрде хеджирлеуді тауарды тәуекелден сақтандыру, валюталық, коммерциялық, несиелік және басқа

талаптар мен міндеттерді жасау жолымен сатушы үшін жағымсыз құлдырау, немесе сатып алушы үшін пайдасыз жоғарылау ретінде анықтауға болады. Сонымен, хеджирлеу кәсіпкерлік фирмамен тәуекелді басқа тарапқа табыстау жолымен болжанып отырған табыс деңгейін сақтандыру мақсатында қолданылады. Туынды бағалы қағаздардың түрлерін қолдануға байланысты қаржылық тәуекелді хеджирлеудің келесідей бірнеше түрлері бар:

1. Шынайы активтермен, валютамен, бағалы қағаздармен операциялар бойынша қаржылық тәуекелді зарарсыздандыруға мүмкіндік беретін опциондарды қолдану арқылы хеджирлеу. Бұл жағдайда алдын ала келісілген саны мен баға бойынша бағалы қағазды опционмен қарастырылған мерзімде сату немесе сатып алу құқығына төленетін сыйлықақымен бірге мәміле қолданылады. Опциондарды қолданумен хеджирлеудің үш мүмкін әдістері бар:

- келісілген баға бойынша сатып алу құқығын беретін сатып алуға опцион негізінде хеджирлеу;

- келісілген баға бойынша сату құқығын беретін сатуға опцион негізінде хеджирлеу;

- келісілген баға бойынша сәйкес инструментті сатып алу немесе сатуға бір уақытта құқық беретін екіжақты опцион негізінде хеджирлеу;

2. Фьючерстік мәмілелерді қолдану арқылы хеджирлеу. Фьючерстік мәмілелер – бұл болашақта тауардың жеткізілуі және оның төлемі жүзеге асатын мәмілені бекіту барысындағы баға бойынша биржада жасалатын бағалы қағаздар, алтын, шикізат тауарларын сатып алу – сату мәмілелері. Фьючерстік мәмілелер қолданып хеджирлеу механизмінің принципі егер кәсіпкерлік фирма валюта немесе бағалы қағаздар сатушысы ретінде жеткізу уақытына қарай бағалардың өзгеруінен орын алған қаржылық шығындарға тап болса, онда ол фьючерстік мәмілені сатып алушы ретінде сондай көлемде және сондай бағалы қағаздар немесе валютаның санын ұтады және керісінше.

3. Своп операциясын қолдану арқылы хеджирлеу. Своп – белгілі бір мезгілде қайта сату мәмілесін, контр мәмілелерімен жүретін валютаны, бағалы қағаздарды сатып алу мәмілесі жасалатын сауда – қаржылық айырбас операция. Своп операциялардың бірнеше түрлері бар:

- бағалы қағаздардың жұмыс істеу мерзімін ұзарту мақсатындағы своп анағұрлым ұзақ жұмыс істеу мерзімі бар сондай бағалы қағаздарды сатып алу мен біруақытта сатуды көрсетеді;

- валюталық своп операция келесіде қайта сатып алу шартымен ұлттық валютада бірден төлем жасау арқылы шетел валютасын сатып алуды көрсетеді;

Пайыздармен своп-операция келісімшартта белгіленген мөлшерлеме бойынша қайта төлеу орнына либор (басқа бірінші кластық банктерге лондондық банктер беретін қысқамерзімді несиелер бойынша мөлшерлеме) мөлшерлемесі бойынша қарыз алушыдан алынатын бір тарап (кредитор) басқа тарапқа пайыздарды төлеуге міндеттенеді;

Ресей тәжірибесінде қаржылық тәуекелдерді төмендету әдісі ретінде хеджирлеу қаржылық тәуекелдердің жеткілікті жоғары нәтижелігі себебінен қаржылық тәуекелдерді басқару процесінде барған сайын жоғары назар аудартып келеді.

Қаржылық тәуекелді минималдау үшін фирма тұтастай фирманың белгілі бір қаржылық қызмет немесе қаржылық операцияларды жүзеге асыру бағдарламасын жасау барысында ішкі қаржылық нормативтерін орнату және қолдану жолымен жүзеге асыра алады. Ішкі қаржылық нормативтер жүйесі өзіне келесілерді қосады:

- фирманың өндірістік шаруашылық қызметінде қолданылатын қарыздық қаражаттардың шекті мөлшері;

- бір сатып алушыға берілетін коммерциялық және тұтыну несиесінің максималды мөлшері;

- жоғары өтімді нысандағы активтердің минималды мөлшері;

- бір банкке орналастырылатын депозиттік салымдарының максималды мөлшері;

- бір эмитенттің бағалы қағаздарын сатып алуға шығысталатын қаражаттардың максималды мөлшері және т.б..

Бұл нормативтер ішкі болғандықтан басқалардан гөрі қаржылық және өндірістік қызмет ерекшеліктері фирманың өзіне жақсы белгілі болғандықтан оларды фирманың қаржылық қызметі жасап шығаруы тиіс.

15.2 Басқару шешімнің қабылдануы - кәсіпкерлік қызмет табысының кепілі

Дұрыс шешім қабылдау – кәсіпкерлік қызмет табысының кепілі, себебі ол тәуекелдің дәрежесін бірталай төмендетеді және ақырғы жоғарғы нәтиже алуға мүмкіндік береді. Басқару шешімнің қабылдануы ережелерге бағыну керек, оның негізі американдық социолог М.Рубинштейнмен тұжырымдалған:

1. Кішкентай бөліктерге көңіл аударғанша, мәселені бүтіндей алып қарастыруға тырыс.

2. Мүмкін нұсқаларды қарастырмағанша, шешімді қабылдама

3. Күдіктен - тіпті жалпыға бірдей қабылданған ақиқаттарға да сенімсіздік шақырту керек, оларды теріске шығаруға қорықпа.

4. Алдыңызға алуан түрлі көзқарастағы шыншыл мәселені алып қарауға тырысыңыз,тіпті оған деген табыс мүмкіндік жағдайы төмен болса да.

5. Шешілетін мәселенің мәнін жақсы түсіндіретін бір қалыпты немесе аналогияны іздеңіз.Диagramманы және схеманы қолданыңыз. Олар күрделі және аумақты мәселені бір назармен ұстап алуға көмектеседі.

6.Өзіңізге және серіктесіңізге барынша көп сұрақ қоя беріңіз. Дұрыс қойылған сұрақ кейде жауаптың мазмұнын өзгертеді.

7.Бірінші ойлап тапқан шешіміңізбен қанағаттанбаңыз.Оның осал жерлерін табуға тырысыңыз.Берілген мәселенің басқадай шешімдерін ойлап қараңыз да, оны бірінші ойлаған шешіміңізбен салыстырыңыз

8.Ақырғы шешімге келер алдында,өзіңіздің мәселенің туралы басқа біреумен ақылдасыңыз.

9. Өз көкейіңіздегі шешімге берілмеңіз. Анализ мәселесіне логикалық ойлаудың алып келетін рөлі күдік тудырмайды ,алайда өз көкейіңіздің шешім мәнін төмендетпеңіз.

10. Ұмытпаңыз, әрбір адам өмірге өзіндік көз қараспен қарайды,ал бұдан туындаған,өзіндік ерекшелігі бар мәселелер өзіндік көзқараспен қарайды.

Тәуекелділік жобасы мөлшерлі табыс жеткілікті түрде шығынды жабатындай, қарыздың төлемақысы және кез келген мөлшердегі капитал салым төлемдерді қамтамасыздандыру байсалды болу керек.

Жобаның ең жақсы нұсқасын берілген формуладан алуға болады:

$$C + E_n * K,$$

Бұл жерде, C – азық түліктің өзіндік құны;

K –капитал салымы;

E_n – капитал салымның қолдану нормативті коэффициент әсерлігі.

Капитал салымның өтімділік нормативті мерзімі

$$T_{окв} = 1/E_n.$$

Жобаны қаржыландыру федералды тесттің сенімділігін қанағаттандыру керек,демек белгілі инвесторлар,мысалы,сактандыру компаниясы жобадағы инвестиция мүмкіндігін жүзеге асыру керек..

Тәуекелділіктің дәрежесі күтілетін шығынның мүмкіндігі,яғни болатын шығынның туындысы ретінде анықталады.Қағидамен байланысты тәуекелділіктің тандалатын шешімі арасындағы аумақтың бір біріне байланысы,және осы шешіммен қойылған шығын зиянды,демек ең дұрыс шешім аз ғана тәуекелділікке барған шешім.

Басқа сөзбен айтсақ, аз ғана тәуекелділікпен бара отырып адам белгілі мәселені үйлесімді атқарады. аз ғана тәуекелділікте шешім қабылдау үшін тәуекелдің функциясын қолдануға ұсынады

$$H = A * P_1 + (A + B) * P_2,$$

Бұл жерде H – тәуекелділік;

A және B – таңдалған шешімнің шығыны;

P_2 – осы шешімді қабылдаудаға болатын қатенің сенімділік дәрежесі.

Техникалық және коммерциялық табыстың ықтималдығы, яғни, тәуекелділіктің есебі және оның дәрежесінің бағасы тауарға байланысты анықталады. Оның әрбіреуі жоба табысының қосылуына көмектесіп, таблицада анықталып тұруы мүмкін.

15.3 Экономикалық тәуекелдің төмендеу жолдары

Тәуекелді басқару жүйесінде маңызды ескерту шараларын және тәуекел минимизациясын дұрыс таңдауының нәтижелігін белгілейді. Тәуекелді ескеруінің аса кең әдістері қолданылады:

- қаражатты резервтеу;
- дисерсификациялау ;
- литимирлеу.

Сақтандыру – тәуекелді басқарудың әдісі ретінде мақсатты сақтандыру қорының ақшалы жарнасы есебінде қалыптастыру себебі бойынша мәмілеге қатысушылар арасындағы шығынды қайтару мен сақтандыру сомасын төлеу экономикалық қалыптасушының жиынтығын қолдануды ұсынады.

Сақтандыру маңыздылығы тәуекелді беруден құралады (негативті салдар нәтижесі үшін жауапкершілік) басқа біреуді белгілі бір марапаттау. Үкіметте сақтандарудың әр түрі бар және нормативті бекітіледі. Аса кең бөлінгендер:

- жеке;
- мүліктік;
- жауапкершіліктің сақтандырылуы.

Мүліктік қызығушылықтардың сақтандырылуының спецификалық формаларының бірі хеджирлеу бұл – қаржылық операция тәуекелдерін шығарып тастауға немесе шектеу мүмкін шама жүйесі. Нәтижесінде сәтсіз валюта бағамының, тауар құнының, пайыздық ставкінің және басқа қаржылық көрсеткішінің өзгеруі.

Хеджерле негізінде тәуекелді басқа жаққа беруі болып табылады, бірақ сақтандырудың дәстүрлі келісімдерінен өзгешелігі сақтандырушының сақтандыру жарналарын төлеуді үнемі қарастырмайды, солай мысалы жақтардың бағаларды белгілеуі бойынша алдынан ала келісілген датасын сату – сатып алуды қарастыратын форфатты операциялар, бірақ сақтандырушы алдынан ала шығынды алып жүреді дегенді болжай алмайды.

Соңғы жылдары сақтандыру жүйесінде жауапкершілік сақтандыруы кең дамиды, олардың ішінде әсіресе несиелерді жабуға жауапкершілігі, экологиялық ластануға жауапкершілігі, мүлікке келтірілген залалға жауапкершілік. Тәуекелдің сақтандырылуымен қатар оның әр түрлігі сақтандыру және қайта сақтандырылуы қолданылады.

Сақтандыру объектісінің құндылығының жоғарлау жағдайында тәуекел құндылығы жоғарлайды және сақтандыру жағдайының келуінде сақтандыру компаниясы үшін (сақтандырушыға) ас қауіпті. Мұндай жағдайда әрбір сақтандырушы өзі үшін сақтандыру сомасының өзгертіліп жасалған шамасын құрады, ол оны өзінен кейін қалдырады, ал сақтандыру сомасының бөлігіне сақтандырушыға басқа компанияға сақтандыруды ұсынады. Бұл жағдай – сақтандыру.

Бұл әдіс типінің жеткіліксіздігіне тәуекелдің төмендеуін ескертуге түрлі жағдайлармен түрлі тарифтері бойынша түрлі компаниялармен келісілген келісімшарттық қажеттілігіне жатқызуға болады (бұл еңбек сыйымдылығы) сақтандыру жеткіліксіздігі қайта сақтандыру саларымен шығарылады.

Қайта сақтандыру – оның маңыздылығы сақтандыру компаниясы өзінің атынан тәуекелдің бір бөлігін беру сынысымен басқа сақтандырушыларға ықылас танылады.

Сақтандыру формасының түрінде тәуекелдің бөлінуі немесе оның бір бөлігін тәуекелден тұруға қатыстылығы тартуда серіктестердің аса кең шебері жобасында беру немесе инвесторлардың берілу жолы.

Қаражатты резервілеу тәуекел жағдайлардың теріс салдарының төмендеу тәсілі ретінде жеке меншік айналымдық қаржы есебінде шығындарды қайтаруда оқашу қорларын кәсіпкер құрады.

Ереже ретінде, тәуекелдің төмендеуі бойынша таңдалады, қаражатты резервілеуде шығындар сақтандыру жарнасына қарағанда аз. Маңыздылығы бойынша қаржыны резервілеу сақтандыру қорын құруда орталықтандырылған формасын береді, сондықтан резервілеуді жиі сақтандыру деп атайды. Резервті қаржы қорлары белгісіз шығындар пайда болған жағдайда құрылады, дебиторлық және кредиторлық қарыздарды және басқаларды жабуға қажет. Резервілеудің маңызды

сипаттарының бірі есепте және сақтандыру қорларының оңтайлы шамасын қалыптастыруда қорытындылануы тәуекелді төмендеу әдісі ретінде, ал бұл енді айналым қаржыларын басқарумен ұштасқан. Резерв шамасының оңтайлануы бойынша тапсырмасы қолар басқару теориясымен байланысты. Кез келген жағдайда резервілеуде шығынның пайда болудың қайнары кәсіпорынның меншікті кірісі болып табылады. Қорлар құруда бұл жинақталған кіріс, мұндай қорлар жоқ жағдайда және тәуекел жағдайлардың келуі бұл- алынбаған кіріс.

Қаржы шығындарының тәуекел минимизациясы және қаржы менеджменті әрекетін жүйесінің жоғарлауы басқаруды нәтижелілігінің критерилерін өңдеуді талап етеді. Қалдыруға болмайтын процестері мен қаржыны басқару құрылымын және қаржы ағымын қорсетуші индикатор ретінде болуы мүмкін;

- қаржы қызметінің жоқтығы сондай немесе оның бухгалтерлік қатынасы бойынша немесе жоспарлы экономикалық жұмысының рөлі;
- басқа бөлімдермен қаржы қызметін атқару (маркетинг, өтім, жоспар бөлімі) қаржы қызметі немесе олардың қызметін қайталау;
- жауапкершілік және өкілеттіктің қанағатсыз бөлінісі;
- басқару есебінің шеңберінде көптеген қызметкерлердің орындалмауы – шығындарды, қорларды, сатып алушылар қарызы, қаржылық шығындар тәуекелін басқару;
- қаржы қызметкерлерінің біліктілігінің жеткіліксіздігі, көптеген тұжырымды қағидаларды түсінбеуі (қаржы ағымы, бюджет, капитал құны, тәуекел) корпоративті стратегияның контекстінде;
- құжат айналымның жетілмеуі (ақпараттық және техникалық), сонымен компьютермен қамтамасыз ету;
- қаржы қызметі қызметкерлерінің уәжділігінің жоқтығы.

Қаржыны басқарудағы мәнсіздік – күшті аналитикалық функцияның, басқарушылық есеп беру мен жоспарлаудың кілтті элементтерінің жоқтығы, ұтымсыз құжат айналым, ақпаратталмаған басқарма, ақша айналымын жаман басқарылуы, қорлар мен дайын өнім портфелін нәтижесіз басқару - өзімен бірге қарыжылық шығынды және онан шығатын салдарды тартады.

Қанағатсыз қаржылық басқарудың негативті салдары қаржылық қоралардың шығынына, шығынға және жіберіліп алынған мүмкіндіктерге және толығынан бизнестің әлсіз сапасына әкелуі мүмкін. Мысалы:

- ақшалай ағымдарының қозғалыс оптимизациясы, олардың болжауын құруға назардың жоқтығы;
- дебиторлармен қанағатсыз жұмыс тарату мәселесін ұштайды, ағымды капиталдың айналуын баяулатады. ал үмітсіз қарыздар

жағдайында тура шығынға әкеледі;

- басқарушылық есеп беру мен бюджеттеудің элементтерінің жоқтығы нәтижелердің нақты емес бағасына, адекватты емес бағаға, кірісті жоғалтуға әкеледі;

- бөлінбеген кірістің жеткіліксіздігі және оның нәтижесіз бөлінуі меншік капиталды жоғалтуға жетелейді.

- кәсіпорынның құндылықты құрудың кілтті факторларының айқындалуы меншіктердің капиталының рентабельдігін төмендетеді және фирма құндылығының өсу ықтималдылығын шектейді.

Мұнан бақа болашақ қаржылық қиындықтардың белгісі: акционерлерге көңіл бөлмеу (олардың құқығын бұзушылық), нормативтен тыс және жатып қалған тауарлар және өндіріс қорлар болып табылады, банктермен қарым – қатынастың төмендеуі, өндірістік процесте қайта амортизирленген жабдықтарды пайдалану, тиімсіз және басқа жағдайларға қатысты қаржыландырудың жаңа қайнарларын пайдалану.

Кіріс шығындарының, еңбек етіп таппаған ақшалар, белгіленген факторлармен параллель таратудың төмендеуі кәсіпорынның қаржылық дағдарысының алғышарттары ретінде аса байыпты жалпы корпоративті мәселелерімен қайшы келеді. Олардың ішінде бұл потенциалды отандық және шетелдік әріптестер көз алдында компанияның инвестициялы тартымды төмендеуі қанағатсыз қаржылық менеджментте реакция ретінде. Тәуекел минимизациясымен айналыспайтын, капитал құрлымын оңтайландырмайтын қаржы ағымдарын дебиторлар және кредиторлар байқалмайтын шығын экономикалық есебін ұйымдастырмайтын, ағымды және инвестициялы әрекетті талдамайтын детальді қаржылы болжамдар мен бюджетті құрмайтын кәсіпорын қаржыландырудың приемлемді қайнарынсыз қалуға тәуекел етеді.

Р. Мир мен Б. Хедгестің «Өндірістік жұмыста тәуекел – менеджмент» атты кітабында пайда болған шығындарды жабу үшін қорларды іздеу мәселесіне бармас бұрын тәуекелді басқару принципін әкелу қажет деп қарастырған.

Олар келесі түрде айтылады:

- өзіне рұқсат беруден көп тәуекел етпес;
- аз үшін көпке тәуекел етпе;
- мүмкіндіктер бағасы.

Оларды пайдалануда саналы тәуекел – менеджер үшін ода пайда болатын қиындықтарды білу қажет. Әрине, берілген ережелер жабушы шығындардан кәсіпорындардың қауіпсіздігі мақсатымен құрастырылған. Алайда тәжірибеде өте жиі жағдайлар пайда болады, оларда тәуекел –

менеджер олардың кейбірімен түсуге міндетті болды.

Бұл принциптерді саналы түрде қолдану үшін тәуекел –мененджер **үш маңызды тапсырманы** шешу қажет.

- кәсіпорынның тәуекелге мәжбүрлеуімен байланысты **шығынның** максималды потенциалын бағалау;

- берілген жағдайда тәуекелге баламалы реакциялық әдістермен **байланысты** кіріс пен шығынды белгілеу.

Тәуекелге әсер етушінің кейбір механизмдерімен байланысты **шығындар** олар беретін кірістермен үнемі келіспейді.

Тәуекел – менеджердің міндетті максимизирлейтін кірістер **шығындарға** қарым – қатынасы бойынша тәуекелге реакция тәсілін таңдау және тәуекелден қашудан бастап және өзіне тәуелді қабылдауын аяқтаудан кез келгені осындай механизмі бола алады.

Қауіпсіздік көзқарасынан әдетте аса нәтижелі сәйкес келетін **әрекет** түрінен бас тарту жолымен құтылу болып табылады, алайда мұндайда аса табысты трансферт немесе тәуекелдің қысқаруы болуы мүмкін. Тәуекелге реакция тәсілінің себебі бойынша соңғы шешімді қабалдау басқарманың жоғары деңгейінде іске асу мүмкін, алайда ұсынылған ұсыным үшін жауапкершілік тәуекел – менеджерде жатады.

Үлкен шығындар. Үлкен деп үлкен бұзушы потенциалды және кәсіпорынның әрі қарай болуына қауіптілігін әкелетінді айтуға болады. Үлкен шығындар деп тану үшін екі сипаттаманы назарға алған дұрыс : шығын потенциал және қорлар көлемі, оларды жабу қажеттілігі. Шығындарды салыстыру және қажетті қорлар үшін маңызды болатын білімге қатысты олардың қашан талап ететін шамасы оларды жабу мен фирма қорларының қандай түрінде бөле алады.

Қажетті қорлардың қайнар көздері. Шығындарды жабу үшін кәсіпорын қарауында бар үш жаққа қарама – қарсы және шығынның факторына шығатын қорларды үш үлкен топқа бөлуге болады: кәсіпорынның ішкі қорлары; несилік қор; притензиялар, сақтандыру компаниялары мен басқа субъектілерге қарама – қарсы шыққан үшінші топқа талаптар жатады, ол келісімшарт шеңберінде тәуекелге берілген, ал сонымен қатар шығынды шақыран ұқыпсыздық үшін үш жақтық жауапкершілігімен байланысты талап - арыздар.

Кәсіпорынның ішкі қорлары. Шығынның пайда болуында соңғы мұқтаждығында меншіктіліктің бүкіл түрі бір уақытта зақымданыды. Ішкі қорларға:

- банктағы қолма –қол ақша, ол мекеме мен ғимараттың физикалық зақымдануында зиян шекпейді;

- мекеме мен ғимараттың кәсіпорынның банқтық есеп шотына әсер ететін жалған мен ысырап қылушылықпен байланысты шығынды

зиян шекпейді;

- жапа шеккен меншіктіліктің қалдықты құндылығы;
- өндірістік жұмыстың жиілік жалғасынан кірісі;
- кірісті инвестициясынан дивиденттер мен пайызыдық кірісі;
- бизнес иелерінің оны қолдау және т.б. енген қосымша

қаражаттар;

- қаражаттың максималды потенциалының арасындағы айырмашылықты жабу үшін қаражат іздеу, шығынды жабу және кәсіпорынның ішкі қоры үшін қажет және тәуекел - менеджер мәселесін береді.

Несиелік қор. Бүкіл шығынды жеке меншік қаражатымен жабу кәсіпорынға міндетті емес. Оның жартысын несиеге немесе несиелік қорларды пайаланумен істеуге болады.

Алайда қол жеткізе алатын несиелік қорларда шектілік бар. Және олардың бастысы өндірістік жұмыстың болашақ кірістің жүргізудің перспективасы болып табылады. Несиелік қорлардың қол жеткізушілігі шығын пайда болғаннан кейін кәсіпорынның қалдықты құнына көбінесе байланысты. Содықтан тәуекел – менеджерге шығын пайда болғанға дейін оларды жеңіп шығу жоспары болу керек, ол несиелік ұйымдарды кәсіпорынның кірісінің перспективасында сендіру үшін. Тәуекел – менеджер қажетті қорлар санасы, мерзім және оларды алу каналы туралы нақты түсінікті болған жөн.

Ескерген жөн, шығын пайда болғанға дейін кәсіпорынның несиелік қорларды қолдану олардан кейін алуды қиындатады.

Шығын пайда болғаннан кейінгі несиелік қорларды тартудың басқа шектілігі бағалы болуы мүмкін. Несиелік қорларды қолдану шығын пайда болғаннан кейінгі кезеңде кәсіпорынның қаржылық жағдайын әлсіздендіруі мүмкін, өйткені оған бір уақытта несие бойынша және пайызды төлеу және қарыздың өзін төлеуге тура келеді. Шығынды жабушы ретіндегі несиелік қорлар өндірістік жұмыстың нәтижелігін жоғарлатпайды және пайыздық төлемдермен байланысты қосымша шығындарды тартады. Ереже ретінде, осы мақсаттар үшін несиелік қорларды қолдану қолда бар қаржы мен қажетті қаражат жағдайының сомасын ұлғайтуда қажеттілігінің мерзімін білдіреді.

Бұл жағдай несиелік қорлардың тартымдылығын шығынды жабу үшін қаржы көзі ретінде төмендетіледі, бірақ шығынды әкелетін басқа тәсілдермен салыстыруы бойынша олардың артықшылығы шығарып тастамайды.

Өткен шығынның есебінде үшінші жаққа қарсы талап – арыз. Қажетті қорлар бөлшегі үшінші жаққа қарсы талап –арызды шығару жолының алынуы мүмкін. сонымен бірге берілген талап – арыздар

шығынның өзінің фактілерінен шығады. Бұл қорларды екі үлкен топқа бөлуге болады: талап – арыз, бөлінген соманың есебінде ұсынылған, заң бойынша міндеттелумен сәйкестігі үшінші жаққа жауапкершілігі мен келісім бойынша талап арызы бөлінген сома есебі тәуекелді беру. Бірінші топ әрмен қарай шарталған жауапкершілікке және абсалютті жауапкершілікке бөлінуі мүмкін, екінші топ – тәуекелді беру тәсілі, сақтандырудан жақсы.

Шығынды жабу үшін берілген қорлар қайнарын қолдау үшін үш лимитирлейтін факторлар бар:

- заң бойынша үшінші жақтың абсалютті жауапкершілігі болуы керек;
- үшінші жақ өзіне міндеттелген жауапкершілікті жабу үшін жеткілікті қаржысы болу керек;
- жауапкершілікті жабудаға қаржы есебі тез түсуі керек, яғни, сонда, кәсіпорын оларды керек етпейді.

Тәуекел – менеджер контрактке түсінік берушілікті өндіру мүмкін, екінші заң бойынша өзіне жүктелген жақтан жауапкершілікті жеңілдетете білуі керек. Тәуекел – менеджерге контрактіге осындай түсініктемені енгізу бұрын білікті заңгерлік кеңесті алған жөн, өйткені қарама – қарсы жақтың өзімен қабылданған ұозғалатын жауапкершіліктен тура байланысында қызмет үшін төлем мөлшері бар.

Тәуекелді беру туралы келісім. Контрагентке тәуекелді беру өтеді, гер жақтардың келісілген келісімшартында сол немесе басқа жағдайларда жақтардың жауапкершілікке қатысыты ережесі бар. Тәуекелді өзіне қабылдаған жақ, әдетте екінші рет жауапкершілікті сақтандыру келісімшартын жасап барып оны береді. Ендеше орындаудың болжалмаған шегі мен кешігуінен толық қорғалған келісімшартының түрлері жоқ.

Даулар рұқсатының тәртібі туралы келісімінде тәуекел-менеджерге жасалған контрактің жеке тармағының енуінде келесі фактілерді қарастырған жөн:

- жасалған келісімді қолдануда келтірілген заңды тәсілдер;
- тәуекелді басқару мен шығынды жабуда жақтардың салыстырмалы қабілеттілігі,
- трансфер үшін төлейтін баға.

Бұл мәселелер тәуекелді беруде белгілі қиындықтарды құрады. Нақтырақ мәселелерді қарастырайық, олар тәуекелді басқаруда кәсіпкерде пайда болады:

- кәсіпкер алдында тұрған тәуекелдер белгісі. Нақты уақытта барлық жақтар, контракт жасағандар, көптеген тәуекелдер (және азаматтық жауапкершіліктің барлық тәуекелі) контрагент иығына

ұсынуға тырысады. Мұнан осындай контрактіде екі маңыздылықтың және қайшылығы жағайлардың кездесуі мүмкін. Тәуекел – менеджер берілген тәуекелдер кәсіпорын жұмысына қауіпті екеніне сеніп қана қоймай және келісімшартпен байланысты тәуекелге әсер ететін заңды аспектілерді шығарған жөн және ықтимал шығындарды жабу бойынша қаржылық ықтимал трансферлерге қатысты белгісіздікпен байланысты тәуекелді бағалау керек;

- тәуекелді беру – тәуекелді басқарудың міндетті емес ең қауіпсіз және ең нәтижелі тәсілі. Трансферлер шығынын жабу үшін жеткілікті қарадаты бола алмауы керек, ол әдетте шығын немесе тәуекелдің қсқаруы үшін ешқандай нәтижелі рычагтарының жоқтығы. Сақтандыру да осындай қатынаста жеткіліксіздік пен қауіптіліктен айырылмаған. Сонымен бірге тәуекел трансфері сияқты емес, трансферді аса ұқыпсыз ететін мәселелер боып табылады (бұл тым даулы мәселе), ал ол оны ынталандыратын аса қауіпті болуы мүмкін. Шығынды сақтап қалатын жақсы бағдарлама тәуекел –менеджер жағынан уақыттың үлкен шығыны мен күшін талап етеді, ал әр кезде және недәуір қосымша шығындарды талап етеді. Тәуекел – менеджер жағынан дәлелдеу қиын, ал жоғары басқарушы жағынан шығынды сақтап қалатын жақсы бағдарламасы туралы мазасызданады, басқа біреу өзіне шығынның жоқтығымен байланысты көрінентін шығындардың барлық түрін жабатын міндеттерді алады. Тәуекел –менеджер үнемі ескерген жөн, ол тәуекелді берудің шексіз айналысуы кәсіпкердің шығынды сақтап қалу мен тәуекелді басқару бағарламасының нәтижелігін төмедетеді;

- тәуекелді беру тәуекелді басқарудың бағдарламасының орындалуының қамтамасыз ету процесін қиындатуы мүмкін. Басқа мәселелермен салыстырғанда, талқыланған, әкімшілік қиындықтар тәуекел трансферімен байланысты екінші дәрежесі болып табылады.

Бірінші мұндай мәселе келісімшарт жасау бойынша басқарма мен жұмыс координацияда заңды және кәсіпорынның басқа бөлімшелерінің арасындағы өзара әрекетінің жеткіліктілікті қамтамасыз етуі болып табылады.

Екінші әкімшілік мәселесі беріктілікке жеткізу мақсатымен контрагенттің тексерілуі болып табылады., ол қабылданған келісімшарт тың орындалуының қаржылық кепілдігімен қамтамасыз етуі мүмкін. Тәуекел – менеджер жауапкершіліктің сақтандырылуы туралы берілген кепілдік немесе келісімшарт алынғанына куәландырадырылуы керек. Кепілдік пен сенімділікті алу үшін принципті жүктеуші міндетін және сақтандыру полюстері болып табылады, ол сенімділікпен қамтамасыз етеді, компания жүктеушісі немесе сақтандыру компаниясы қорларға потенциалды шығындарды жабу үшін трансфер қоларына толықтыруды

жеткіліктілігіне ие.

Тәуекел – менеджердің берілген мәселесіне рұқсат беруде беріктілікті алады, ол келісімшарт компания үмітімен жасалған жақсы іскер атағы бар және келісімшарт қаржылық шығынды максималды толық жабылуын қамтамасыз етеді, егер осындайлар пайда болса.

Мұнда қарастырылатын әкімшілік мәселелер шығындар пайда болғаннан кейін тәуекел- менеджерінің алдынан тұрады. Тәуекел – менеджеріне шығын пайда болғаннан кейін контрагентке қарсы шыққан талап бойынша барлық қажетті қадамдар қабылдауға тура келеді. Және кейбір жағдайларда шығарылған талапқа қанағаттану үшін трансферге қысым көтеру қажет болуы мүмкін.

Тәуекел берудің идеалды шарттары.

- келісімшарттар жақтарының арасындағы тәуекелдердің бөлінуі анық және екі мәнді болу керек;

- трансферлер өзіне қабылданған қаржылық міндеттердің ықтималдылығы мен тез орындау тілегі болу керек;

- әрбір трансферлі тәуекелдің қысқаруы мен бақылауы үшін недәуір өкілеттілігіне ие болу керек және аса жақсы түрде бұл беру туралы шешім нәтижелік критеріінің қабылданған жөн (қымбатты емес немесе аса кірісті әдісі ретінде) тәуекелдің сенімді әдістерін алып жүруі бойынша ұқсастықтармен салыстыруда;

- тәуекел келісімшарттың әрбір жағы үшін бірдей тартымды баға бойынша берілуі керек.

Тәуекелді берудің барлық түрінен сақтандыру идеялды талаптарға аса жақын жауап береді. Ереже ретінде, шығынды жабу үшін қорлар сақтандыру ұйымынан басқа қайнарынан бизнестің өзінің ішіндегі қорлардан жылдам алынады. Сақтандыру мәнді шегінің бірі қаржылық шығынның тәуекелді басқарудың әдісі етінде баға болып табылады, кейде сыйақы, тәуекелді өзіне қабылдауда сақтандырушының сұранымы берілген тәуекел ойлы деп пайымдайтын потенциалды сақтандырушы сол бағаны асырады. Сатандырудың қолданудың басқа шегі оның қолайлығында болып табылады. Кейбір тәуекелдер сақтандырушы қабылданбайды. Сақтандырудың бағасы мен қолайлығы тура өзара байланысты: сақтандырушы тәуекелді өзіне тәуекелдің қанша тұрақтылығын бағалай алатын мүмкіндік болғанда қабыдай алады.

Кәсіпорынның сақтандыруының мақсаты қаржылық шығынынан қорғануда қолайсыз жағдайлардың келуінің салдары болып табылады.

Өнеркәсіптік кәсіпорынның сақтандыруының келісімшартын жасауға дейін келесі жағдайларға көңіл бөлген маңызды.

Сақтандыруды кең түрде қолдану. Өз - өзін сақтандырудың белгілі

деңгейі бұл – кепілдік, кәсіпорын тәуекелдің төмендеуі бойынша техникалық және ұйымдастырушылық іс – шараларды жүргізеді, ол сақтандыру сыйақыларының төмендеуінен әкеледі. Сақтандыру бойынша іс - шаралар үлгісіне күтпеген шығындарды жабу үшін сақтандыру қорларының құрылуына қыммет етеді, олар мүліктік сақтандырудың түрлі түрлері сияқты кәсіпорынның көбінде құрылады.

Осы уақытта тәуекелдердің сақтандырудың ықтималдылығының дамуына қосымша қаржылық тәуекелдердің мүмкіндіктерін пайдалана отырып ерекше көңіл бөлген жөн.

Кәдімгі мүліктік тәуекелдердің сақтандыруның кеңеюімен сақтандыру қажеттілігі «қосымша тәуекел» деп аталатын «сақтандырушы қызығушылығы» пайда болады, яғни, соқтығыстық сипатты тәуекелдер (сақтандыру жағдайларының келуінде қосымша қаржылық шығындардың пайда болуы). Төменде баяндалған сақтандырудың әдістері Қазақстанда іс жүзінде қолданылмайды және сақтандыру нарығының бұл секторын бірінші меңгерген сақтандыру компаниялары ірі сақтандыру портфельдерін қалыптастыра алады.

Қаржылық шығынның қосымша тәуекелдерін сақтандырудың аса қызықты түрлері, Д. Хэмптоном мен Л.И. Рейтман атты авторлармен сипатталған мәнділік пен әдістемесі келесілер болып табылады.:

- қолайсыз кірстерді шығындарын сақтандыру. Қолайсыз табыс немесе кірістерден шығындарды сақтандыруда шығындардың келу ықтималдылығын қаржылық тәуекелдерге жатады. Бұл кәсіпорынның кәдімгі мүліктік шығындардан басқасына байланысты кәсіпорын жұмысының сипатына байланысты өндірістік сауда процесінің уақытша тоқтауынан немесе қызмет көрсету процесінен қолайсыз (кіріс) түрінде қосымша шығындарды алады. Өндірістік жұмыстың сипатына байлаысты сонымен қатар кәсіпорынның сақтандыру жағдайының келуінде жиі кейбір шығындар түрлерін алып жүруін жалғастырады. Олардың шығындарынан» қосымша (немесе төтенше) шығындар» деп аталатын сақтандырумен қауіпсіздендіруге болады;

- жеңілдіктің табыс (кіріс) шығынын сақтандыру. Қосымша тәуекелдердің сақтандырылуының барлық түрлері өндірістік процестің тоқталуының барлық түрлері өндірістік процестің тоқтатылуымен немесе қандай бір қызмет көрсету процесімен байланысты, ол өз кезегінде келесі факторлармен байланысуы мүмкін: апаттар, қолайсыз ауа райы, техникалық - факторлар, коммерциялық факторлар, қоғамдық – саяси факторлар. Әрбір кәсіпорын бойынша жеңілденген табыс шығындарын сақтандыру келісімшартының бүкіл нұсқалары бойынша тарифтік ставкаілері қатаң жеке дифференциалануы дұрыс.

Сақтандырушы зақымдалған мүлікті өткізілімін жасап немесе

жұмыскерлерді басқа жұмыс орындарына жіберіп табысты етіп белгілетіп және шығарылуын алуы мүмкін. Шығын жеке есептеледі.

Бұл сақтандырудың түрі ұйымның сақтандыру ісінің белгілі жағдайларын талап етеді;

- қосымша шығындардың сақтандырылуы. Қосымша (төтенше) шығындарды сақтандыру жеңілдіктен кірісті жоғалту сақтандыруына қосымша ретінде және сақтандырудың өз бетінше түрін қарастыруға болады.

Осындай сақтандырудың мақсаты сақтандыру жағдайы мен оның қалыпты әрекетінің жалғасы үшін қажеттілігінде кәсіпорында пайда болатын қосымша шығындарды қалыпқа келтіру болып табылады. Егер қосымша шығындар жоқ болса, онда сақтандыру компаниялары ешқандай жауапкершілікті алып жүрмейді;

- қосымша шығындарды сақтандырудың басқа түрлері. Кәсіпорындар шығындарының бөлігін құрайтын жалға төлемдер табысты жоғалтудан сақтандыру келісімшарты бойынша немесе қосымша шығындардың сақтандырылуынан қайтарылуы мүмкін.

Жалға төлемінің құнын сақтандыру орның жалға берілмеуіне қарамастан жалғастырылатын ағамды шығындардың қайтарылын болжайды. Көшіп – қону нәтижесінде пайда болатын қосымша шығындар қайтарылмайды.

Қосымша тәуекелдердің сақтандырылуының басқа тобы өзіне сақтандырудың өліп қалған «мүмліктің қайта қалыптасуы үшін қажетті, тура уақытпен байланысты емес шығын мөлшерінің мынадай түрлерін еңгізеді.

Оларға мысалы, нарықтың конъюктурасының өзгеруінің нәтижесінде табысты жоғалтудан және уақытша кірістен сақтандыру жатады.

Мысалы, сақтандыру объектісімен уақытша табыстың сақтандырылуында табысты сақтандырылушы егер, тәуекелді сақтандыру келісімшартында ескерту пайда болмаған жағдайында алушы еді.

Тәуекелді басқарудың принциптері, шығынды жабу үшін қорлар қайнары мұнда қарастырылған. Алайда жоғарыда келтірілген ережелермен басқаруда тәуекел – менеджер өз жұмысында жетістігіне тырысу керек, өзінің мақсатын анық беру қажет.

Тәуекел – менеджер жұмысының мақсатты аса экономикалық түрінде шығындардың қатыстық нәтижелігінен бизенесті сақандыру болып табылады. Тәуекелді басқарудың барлық принциптерін сақтау қайта қалыптасқан мақсаттарын жетілдіру мақсатымен бірқатар шекті беретін ескерген жөн.

Бірінші шек, динамикалық тәуекелдер нәтижесінде үлкен шамалы потенциалды шығындар құтыла алмайтын болып табылатыны болады. Жаңа еңгізу, саяси өзгерістер және экономикалық тұрақсыздық шығындардың осындай шамаларын кәсіпорынның мәнді санына күшсіздігін шығаруға жай шақыруы мүмкін, статистикалық тәуекелдер нәтижесі болып табылатын кейбір үлкен шығындардан сонымен бірге құтылу мүмкін емес.

Үлкен шығындарға тек кәсіпорындар активтері ғана емес және оның кірістері де ұшырауы мүмкін. Мысал, ауа райының күтпеген маусымсыз өзгерістері жұмыс көптеген түрінде кірістердің байыпты шығынын шақыру мүмкін. Бұл шығындар шығарылып тасталуы немесе сақтандырылуы екі талай болуы.

Үлкен қаржылық шығындар жауапкершілікпен байланысты тәуекелдері әкелуі мүмкін. Тәуекелдердің берілген категориялары үшін жақсы нәтиже олардың шығынынан құтылумен жеңуін береді, бірақ олар да істелмеген. Үшінші жақтың құқығын бұзу міндетті емес сипатын ниетсіз алып жүру мүмкін. Тәуекелді басқарудың мақсаттарының бірі шығындардан құтылу болып табылатынын белгілеу деген, бұл орындалмайтынын меңгеру мақсатын қою сөз.

Үлкен шығындардан құтылу принциптері мен олардың мүмкіндік есебінің принциптерінің пайда болуы арасында тағы бір жанжал пайда болуы мүмкін. Жауапкершіліктің сақтандырылуы мысалында берілген шекті факторды қарастырайық.

Жауапкершіліктің сақтандырылуының шегін құру әдетте тәуекел – менеджер үшін маңызды мәселені береді. Ереже ретінде, жауапкершіліктің сақтандырылуы бойына сақтандыру сомасын құруда кісіпорын өткен тәжірибесімен, өзінің сияқты, өз саласындағы кәсіпорынмен басқарылады. Алайда басқармада болашақта берілетін сома жоғарлатылмайды деген өнімділіктің болуы мүмкін емес. Экономиканың түрлі салаларындағы инновация үнемі талаптар шығару үшін жаңа және аса кең мүмкіндіктерді береді. Бірақ олардың ықтимал «қосымша шығындарынан» сақтандыру қорғанысына төлем күткен пайданы асыруы мүмкін. Осындай түрде, егер сақтандырушы «мүмкіндіктерді бағаласа» (яғни, тәуекелдің тұратынынан көп төлемесе), онда ол кейбір үлкен шығындардың пайда болу ықтималдылықтарын қалдырады.

Үшінші принципке қатысты шағын үшін үлкен тәуекел етпеу оның рөлі тіптен өз бетінше екі ұшты. «Шығын» және «үлкен» түсінігінен тыс қатысты. Сақтандыру жарнасы сақтандыру сомасында жүз мың теңгеде бірнеше миллионда үлкен үшін тәуекел шағын. Алайда егер біз жарнаны бірнеше жылға сомаласак (әсіресе, егер, сақтандыру

жағдайы әлі келмегенде), онда сақтандыру сомасына жақын соманы аламыз. Мәселеге осылай қараса сақатандыру бұл –шағы үшін үлкен тәуекел етеміз деуге болады.

Тәуекелді басқару саясатының нәтижелігінің шамасындағы қиындықтар тіптен шығындар мен кірістер белгілі болса пайда болады. Негізінен бұл тәуекелді қабылдаудың субъективтілігімен байланысты. Адам тәуекелінің сол бір қайталанатын жағдайы арандатушылық бейімділіктермен рахат таба алады, яғни, өзі үшін қосымша пайданы шығарып алу, ал басқа адам (және адамдардың көбісі) – қаржылық басқарудың қабылдаудың жүйелігі мен әдістерін тәуекелдер минимизациясының әдістеріне жатқызуға болады:

- тәуекелден құтылу. Бұл тәуекелдің нейтрализациясының бағыты аса радикалды болып табылады және оны тым таңдаулы қолдауының тәжірибесі. Ол ішкі шаралардың сипатының өңдеуімен қорытындыланады, тәуекелдің нақты түрін толық шығарып тастайды. Осындай шаралардың негізгілерінің санына жататындар:

- тәуекел деңгейінің операциясының іске асырылуынан бас тарту, төтенше жоғарылығы бойынша. Осындай шаралардың жоғары нәтижелігіне қарамастан оның қолданылуы шектеулі сипатын алып жүреді, өйткені көптеген қаржылық операция кәсіпорын негізгі өндірістік коммерциялық жұмысының жүзеге асырылуымен байланысты, оның таза табысының қалыптасуы мен кірістің тұрақты түсінігімен қамтамасыз етеді;

- заемды капиталдың жоғары көлемінде пайдаланушылықтан бас тарту. Көптеген кәсіпорындар өздерін несиелік қорларда шектейді. Шаруашылық айналымда заемды қаражат жағдайларының еншісінің төмендеуі кәсіпорынның аса мәнді қаржылық тәуекелдер – қаржылық тұрақтылығының шығындарынан құтылуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге тәуекелдің мұндай құтылуы өзімен бірге қаржылық левирдж нәтижесінің төмендеуін әкеледі, яғни, капитал салымға таза табыстың қосымша сомасын алуға ықтимал.

Яғни, болжалатын ықтималдылық шешімді қабылдау үшін қаржылық шығындардың тәуекелді басқарудың әрбір әдісімен байланысты қаржылық сомасын белгілеуде қолданылады, әдістердің қайсысы мүмкіншіліктер бағасыныңның принципінің көзқарасымен оңтайлы болып табылады.

Үлкен шығындардың рөлі. Үлкендер астарынан шығындарды күдіктендіреміз, олар қаржылық қарым – қатынастағы бұзу болып табылады. Үлкен қаржылық шығындар өндірістік кәсіпорынның жұмысын нәтижелігін төмендетеді және әдетте өзімен бірге үлкен қосымша шығындар санын тартады: табыс шығыны, кәсіпорынның

іскерлік атағын, контракті құқық, несиеқабілеттілік және т.б.

Шығындардың аса мәнді потенциалы енді өзімен өзі сақтандыру жарнасының мөлшерінен тәуелсіз сақтандыруды тартымды етеді. Яғни, үлкен шығындарды пайда болу перспективасында олармен байланысты тәуекелдерді беру аса табысты әдісі болады.

Әдетте үлкен шығындардан құтылудың ережесі толықтай «мүмкіншілікті бағала» принципімен үйлеседі, алайда бірқатары кедеседі.

Тәуекелді басқарудың мақсаты басқарудың кез келген салалары сияқты фирма жұмысының нәтижелілігінің максимизациясы болып табылады. Алайда, берілген мақсаттың кең, табыстар мен шығындарды нақтырақ белгілеу үшін нәтижелік бағасына қосылады. Жекешелікте, осындай көрсеткіштегі мүмкін емес қатаң математикалық баға психологиялық ыңғайсыздық сияқты тәуекелді алып жүрумен байланысты. Мәселені, сол сияқты сол қатыстық белгісіздігі қандай табыстар мен шығындар өткізілімді болады дегені ұсынылады. Тәуекел –менеджердің шешімді жиі адекватты емес ақпараттар және сарапшылық бағалар негізінде қабылауға тура келеді. Басқарушылық мәселелерін рұқсат беру үшін аса мәнділігінде жағдайда талдауда техниканы алады, ыңғайсыздықты, тәуекелді қабылдаумен байланысты қабылдаумен байланысты қосымша шығындарды алып жүреді. Алдымен тәуекел –менеджермен табыстың қаржылық бөлігі қарастырылады және оны өлшеуде маңызды детальдерді өткізіп алуға болады.

«Мүмкіншілікті бағала» принципі. Басқарудың берілген принципі шаруашылық тәуекелімен іргетасты болып табылады және бізге оның нақтырақ қарастыру маңызды.

Тәуекелді басқару әдісінің таза бағасы болжалған кірістің азаюы жолымен белгіленеді, берілген әдіспен байланысты болжалатын шығындарға оның іске асуы байланысты. Кірістер мен шығындар болжалатын және қосымша бөлімдерден тұрады. Қосымша бөлімдер шығындар пайда болған жағдайда ғана пайда болады, болжалған бөлім шығындардан тыс байланыста болады.

Қосымша белгісіз кірістер мен шығындардың қаржылай мәнділігінде белгілеу екі бағаны талап етеді, қаржылық қолар сомасы, ол шығындар немесе бұзушылықтар орынға ие болуы ықтималдылығы мен шығындар пайда болады. Осы қосымша кірістер мен шығындардың бағалық шамасы бір бағасына көбейтудің әрбір жағдайында белгіленеді.

- төмен ликвидті түрдегі өңделген активтердің шамадан тыс қодануда құтылу. Көптеген кәсіпорындар өндірісте өнімнің төмен бағасы мен өтім көлемінің ұлғаюын есептеп, арзан материалды

пайдалануды қалайды. Активтердің ликвидінің деңгейінің жетілуі болашақ кезеңде кәсіпорынның төлемқабілетсіздігіктен тәуекелдің құтылуына рұқсат береді. Алайда тәуекелдің мұндай құтылуы кәсіпорынды шикізат сақтандырылған қорларының мөлшерінің дайын өнімдердің материалының төмендеуіне операциялық процестерінің қалпының бұзылуымен байланысты жиі жаңа тәуекелдерді тудыратын және несиеде өнім сатылуының көлемін кеңейтуімен қосымша табыстардан құр қалдырады;

- қысқамерзімді қаржылық салымдарда еркін қаржылық активтерді уақытша қолданудан бастару. Мұндай қарым – қатынас кәсіпорын мөлшері бойынша орташада төлемдік дағдарыс басымдырақ уақыттан сақталынған. Бұл шара депозиттік және пайыздық тәуекелден құтылуға мүмкіндік береді, алайда инфляциялық тәуекелді тудырады, сонымен қатар пайданы жіберіп алуға әкеледі. Бұл және басқа тәуекелден құтылу түрлері кәсіпорынды таза табыстық қалыптасудың қосымша көзінен айырады, ал оның экономикалық дамуының қарқынына және меншік капиталының нәтижелі пайдалануына сәйкес теріс әсер етеді.

Сондықтан тәуекелдің бейтарапсыздығының ішкі механизмдерінің жүйесінде олардың құтылуы келесі негізгі шарттарда аса салмақталған болып жүзеге асырылуы керек:

- егер құтылу тәуекелдің бір түрінен тәуекелдің басқаға жоғарылығының пайда болуын немесе бір мәнде деңгейін тарталаса;

- егер тәуекел деңгейі табыстың қаржылық операциясының «табыстық – тәуекел» шкаласы бойынша деңгейімен сәйкес болмаса;

- егер қаржылық шығындар тәуекелдің берілген түрі бойынша кәсіпорынның т.б. меншік қаржы жағдйның есебінде олардың қайтарып алу ықтималдылығын жоғалатады;

- тәуекелдің лимитирлеген концентрациясы бұл – лимиттің құрылуы, яғни, шығындардың, сатылымдардың несиелердің және т.б. шектеулі сомасы. Лимитирлеу тәуекел дәрежесінің төмендеуінің банктерде, овердрафтқа келісімшарт жасауда және т.б. субъектілердің шаруашылық жүргізуінде ол тауарды несиеге сатуда, заемдерді ұсынуда, капитал және т.б. соманы белгілеуде қолданылады.

Тәуекелдердің контрациясын лимитирлеу механизмі әдетте жіберілген деңгейі шегінен шыққан олардың сол түрлерінде, операция бойынша дағдарыстық немесе апаттық тәуекелдер аймағында жүзеге асырылатынында қолданылады. Мұндай лимитирлеу кәсіпорынға қаржылық қорлардың сәйкес ішкі тұтыну нормативтерінің құрылу жолымен өткізіледі.

Қаржылық шығындарды тәуекелдерінің концентрациясын

лимитирлеуін қамтамасыз етуінің нормативтер жүйесіне енгізуге болатындар:

- кәсіпорынның шаруашылық жұмысында заемдың қаржылардың шектеулі мөлшері (үлесті салмағы);

- жоғары тарату түрінде активтерді минималды мөлшері (үлесті салмағы). Көптеген кәсіпорында ағымды есеп айырысуда минималды төлемқабілеттілігін қамтамасыз ететінін қалайды;

- сатып алушыға ұсынылған тауарлы (коммерциялық) немесе тұтынушылық несиенің максималды мөлшері, яғни, консигнационды негізінде минималды сияқты, максималды сатып алу партиясында белгіленеді;

- бір банкте орналасқан депозиттік салымның максималды мөлшері;

- дебиторлық қарызда қаржының ауытқуының максималды кезеңі. Бұл өнім үшін есеп айырысуының ақырғы күні келісімшартта белгілену жолымен жетіледі.

- диверсификация. Диверсификация - өзара бір – бірімен байланыспаған салмының түрлі объектілерінің арасында капиталдың бөліну процесін ұсынады. Диверсификация – аса тәуекел дәрежесінің төмендеуінің негізгі және азырақ шығын сыйымдылығы әдісімен қатыстылығы.

Диверсификацияның негізгі түрі ретінде оның келесі түрлері қолданылады:

- әрекет түрлерінің диверсификациясы - өнімнің кең ассортиментінің өндірісінен, түрлі қажылық операциялар – қысқа мерзімді қаржылық салымдардан, несиелік портфельдің қалыптасуынан, шынайы инвестицияның және т.б. жүзеге асырылынан табысты алудың баламалы мүмкіндігін қолдануын қарастырады.

- кәсіпорынның валюталық портфелінің диверсификациясы – валютаның бірнеше түріндегі сыртқы экономикалық операцияның жүргізу үшін таңдауы қарастырылады;

- депозиттік портфелінің диверсификациясы – бірнеше банктерді ірі салаларды уақытша еркін қаржылық жағдайын сақтауда орын қарастырады.

- несиелік портфельдің диверсификациясы – оның несиелік тәуекелін азайтуға бағыталғанын және кәсіпорын өнімін сатып алушылардың әр алуан түрлісін қарастырыды;

- шынайы инвестірлеу бағдарламасының диверсификациясы- бағдарлама бойынша жалпы инвестициялық тәуекелдің төмендететін баламалық салалық және аймақтық бағыттылығымен байланысты түрлі инвестірлеудің инвестициондық жобаларының бағдарламасында енуін

қарстырады.

Көптенген кәсіпорындар өнiмiнiң белгiлi түрiне сұранымның түсуiмен байланысты қаржылық шығындардың төмендеуi үшiн диверсификация шеңберiнде өнiмiнiң түрлi түрiн меңгередi және шығарады, немесе онымен қатар негiзгi жұмыс түрiмен көмектесуi және сәйкес жұмыстың орындалуын жүзеге асырады.

Диверсификация механизiмiн тұтастай сипаттауды ескерген жөн, ол жеке тәуекелдердiң негативтi салдарының төмендеуiне таңдаулы әсер етедi. Жүйенi емес топтың тәуекелдерi нейтрализациясында сөзсiз нәтижесiн қамтамасыз етуде ол жүйелi тәуекелдер бөлiгiн басатын нейтрализацияда нәтиже бермейдi, олар экономиканың жалпы жағдайына шартталған және мынадай факторлармен байланысты : соғыс, инфляция, салық салымның жаһандық өзгеруi.

Қаржы саясатының және т.с. өзгеруi. Сондықтан бұл механизмдi қолдану кәсіпорынға шектеулi сипатын бередi; тәуекелдердiң бөлiнiсi. Бұл бағыттағы тәуекелдердiң қаржылық шығындар минимизациясының механизmi жеке перация бойынша трансфертте (беруде) бөлшегiнде негiзделген. Сонымен бiрге шаруашыл серiктестерге кәсіпорын тәуекелдiң оларды негативтi салдарының нейтрлизациясының үлкен мүмкiндiгi бар және iшкi сақандыру қорғауының аса нәтижелi әдiсi оныққан сол бөлiгiн бередi.

Кәсіпорында кең таралуын келесi тәуекелдердегi негiзгi бағыттағы бөлiнiсi алды:

- инвестициялық жобаның қатысушылары арасында тәуекелдiң бөлiнiсi. Мұндай бөлiнiс процесiнде кәсіпорын ұдайышыларға тәуекелдер трансфертiн құрылыс – монтаждық жұмыстың күнтiзбелiк жоспары жағдайында, осы жұмыс сапасының төмендiгi, оларға берiлген құрылыс материалдарының және кейбiр басқаларының жоғалуында жүзеге асыра алады. Кәсіпорын үшiн мұндай тәуекелдер жүзеге асырылатын олардың нейтрализациясы ұдайышылар есебiнде жұмысты қайта iстеуiнен, тұрақсыз сомасын және айыппұлды төле және шығарылған шығынды қайтарып алудың басқа түрлерiмен қорытындыланады;

- кәсіпорындар және шикiзат пен материал жеткiзушi арасындағы тәуекелдiң бөлiнiсi. Мұндай бөлiнiстiң сабағы бәрiнен бұрын мүлiк (активтер) шығынымен (дұға) байланысты қаржылық шығындар оларды транспортирлеу процесiнмен тиеп –түсiру жұмыстарының жүзеге асырылуы;

- Лизингтiк операцияға қатысушылар арасында тәуекелдiң бөлiнiсi. Солай кәсіпорынның оперативтi лизингiнде жалға алушыға қолданылатын активтiң моральдi орналасу тәуекелiн, техникалық

өндіруде шығындар тәуекелін береді;

- өз - өзін сақтандыру (ішкі сақтандыру). Тәуекелдер минимизациясының бұл бағытталған механизмі қаржылық қорлар бөлігінде кәсіпорынның резервирленуіне негізделген, сол қаржылық операциялар бойынша негативтік қаржылық салдары жеңіл шығуына рұқсат беруші мұндай тәуекелдер контрагенттер жұмысымен байланысты емес.

Тәуекелдер нейтрализациясының бұл бағытының негізгі түрлері:

- кәсіпорынның резервтік (сақтандыру) қорының қалыптасуы. Ол кәсіпорынның заң талаптары мен жарғысына сәйкес құрылады;

- мақсаттық резервтік қорлардың қалыптасуы. Мұндай қалыптасудың мысалы болып қызмет ете алатындар: жөндеу қоры, үмітсіз дебиторлық қарыздарды жабу қоры және т.с. кәсіпорынның айналымдық активтерінің жеке элементтері бойынша материалдық және қаржылық қорларының сақтандыру қорларының жүйесін қалыптастыру. Айналымдық активтердің жеке элементтері бойынша сақтандыру қорларының тұтыну мөлшері (шикізат, материалдар, дайын өнім, қаржы жағдайы оларды қалыпқа келтіру процесінде құрылады.

Мұдай қорлардың қалыптасу көзі кәсіпорынның бөлінбеген табысы болып табылады. Әрбір кәсіпорын сол немесе басқа көлемде тәуекелдердің минимизациясының берілген әдісін қолданады. Қаржылық жарна есебіндегі сақтандыру келісімін жүзеге асыруда мақсаттық сақтандыру қолы қалыптасды, ол шығынды қайтарып алу және қалыптастыру сомасын төлеу үшін қолданылады.

Сақтандыру мәнділігі кәсіпорында өндірістік қаржылық жұмыста құтылу үшін өз табыстарынан бас тартуға дайын, яғни тәуекелдің дәрежесінің төмендеуіне нөлге дейін төлеуге дайын.

Тәуекелдерді сақтандыру жүйесінде мүліктік сақтандыру мен жауапкершілікпен сақтандырылуы таратылған. Аса жиі мүлік жою немесе зақымдану жағдайында сақтандырылады, нәтижесінде апаттар, сәтсіз жағдайлар, өрт және т.б. жауапкершіліктің сақтандырылуы үшінші жаққа шығынды қайтарып алуын әрекет ету нәтижесінде мүліктік тиген немесе әрекетсіздікті болжайды.

Жиі несиелік жаппағаны үшін жауапкершілік сақтандырылады:

- тәуекел дәрежесінің минимизациясының басқа әдістеріне мүмкін келесілер жатады;

- тәуекел үшін қаржылық операцияның қосымша деңгейінің сыйақысы бойынша контрагенттен қажеттілігінің қамтамасыздығы;

- контрагенттерден белгілі кепілдік алуы;

- контрагенттермен контрактідегі форс - мажорлық жағдайлар тізімінің қысқаруы;

- қарастырылатын айыппұл санкция жүйесі есебінде тәуекел

бойынша ықтимал қаржылық шығындар өтемдермен қамтамасыздығы.

Кезекті саты алу – сату келісімінде, валюталық операцияда несиелеу немесе инвестірлеуде, шығындарды қалыптастыру мен қаржыландыруда, есеп беруді іске асруда және т.б. қаржылық шығындарды минималды қысқартудың немен қалай құтылу сұрағы, үнемі қаржы менеджерлерінің ойын алады. Кәсіпорынның қаржылы – шаруашылық жұмысы бәсекелестік ортада дәрежесімен ұштасады. Алайша ол үшін кәсіпорынның нарықта өмір сүре алуын ғана емес, өз позициясын бекіту және максималды табыс алуын, кәсіпорын басшылығы өз уақытында тәуекелді шығаруын және бағалауын білу керк, сонымен қатар олардың минимизациясы бойынша нәтижелі басқарушылық шешімді қабылдай алуы қажет. Сондықтан кәсіпорын үшін қазірде өзекті мәселе тәуекелді басқарудың адекваттық жүйесін ұйымдастыру.

Тәуекел –менеджер терминдерінде бизнес тәуекелдің табыс үшін түрінде адекватты марапаттау үшін танымдық қабылдауы екен деп айтуға болады. Әрбір ұйым өз мақсатына жету үшін өзіне тәуекелді қабылдауға тиісті және тәуекел – менеджмент тәуекел таңдауын оптимизациялауға болады.

Тәуекел –менеджмент шетелдерде баяғыдан қазіргі замаңғы басқарудың әрекетті құралы деп мойындалған. Тәуекел – менеджменттің құрылуы мен даму Батыста Қазақстандықтан тез ерекше жағдайда өтеді: қаржылық нарықтық ақпараттық қанықтығы, формализмденген процедура және басқару техникасының өтемі, қазіргі замаңғы ақпараттық технологиялардың қолданылуы.

Қазақстанда тәуекелді басқарудың тәжірибесі кәсіпорындарда кең таратылымды ала алмаған. Бірақ мағыналығы, кез келген тұрақты дамуына таласатын кәсіпорын өз арсеналында тәуекелді басқарудың жүйесіне ие болу керек. Кәсіпорында тәуекелді басқарудың жүйесін құру жоғарғы кәсіпорындардың басшылығымен тәуекелдердің болуы мен олардың рационалды қабылдауының қажеттілігін сезінуінсіз мүмкін емес.

15.4 Қаржылық тәуекелдерді бейтараптандыру механизмдері және олардың тиімділігі

Кәсіпорынның қаржылық тәуекелдерін басқару әдістерінің жүйесінде негізгі рөл оларды бейтараптандырудың ішкі механизмдерінде.

Қаржылық тәуекелдерді бейтараптандырудың ішкі механизмдері кәсіпорын тарапынан өткізілетін тәуекелдердің жағымсыз зардаптарын минимализациялау әдістерінің жүйесі ретінде қарастырылады.

Қаржылық тәуекелдерді бейтараптандырудың ішкі механизмдердің қолданудың артықшылығы – басқа шаруашылық субъектілерінен тәуелсіз жоғары дәрежелі баламалы басқару шешімдерін қабылдау мүмкіндігінде. Бұлар кәсіпорынның нақты қаржылық әрекетінің талаптарынан және оның қаржылық мүмкіндіктерінен туындайды, жағымсыз зардаптарды бейтараптандыру кезінде ішкі факторлардың оларға қалайша әсер ететіндігін көруге мүмкіндік береді. Қаржылық тәуекелдерді бейтараптандырудың ішкі механизмдері жүйесі келесі әдістерді қолдануды ұсынады:

1. Тәуекелден жалтару. Қаржылық тәуекелдерді бейтараптандырудың аса радикалды бағыты болып саналады. Бұл қаржылық тәуекелдің нақты түрі пайда болмас үшін ішкі шараларды дайындаумен сипатталады. Осы шаралардың негізгілеріне келесілер жатқызылады:

- тәуекел деңгейі шамадан тыс жоғары болып табылатын қаржылық операциялардан бас тарту. Бұл шараның жоғарғы тиімділігіне қарамастан, оны қолдану өте шектеулі болып табылады. Себебі қаржылық операциялардың көбі кәсіпорынның негізгі өндірістік-коммерциялық әрекетін жүзеге асырумен байланысты болатындықтан, тұрақты түрде табыс түсіру мен пайданың қалыптасуына әсер етеді;

- қарыз капиталының жоғары көлемін қолданудан бас тарту. Шаруашылық айналымдағы қарыз қаражаттарын қысқарту негізгі қаржылық тәуекел – кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығынан айырылу қаупін алдын алуға мүмкіндік береді. Сонымен қоса, осы әдіс арқылы тәуекелді алдын алу қаржылық леверидж эффектінің төмендеуіне алып келеді, яғни салынған капитал бойынша қосымша пайда табу мүмкіндігі туады;

- ликвидтілігі төмен айналымдағы активтерді шамадан тыс қолданудан бас тарту. Активтердің өтімділігін жоғарылату болашақтағы кәсіпорынның төлемқабілетсіз болып қалу қаупін алдын алуға мүмкіндік береді. Бірақ осы әдіс өндіріс көлемінің жоғарылуынан кредитке сатылған өнімдерден қосымша пайда табу мүмкіндігінен кәсіпорынды айырады және шикізаттың сақтанған қорлары, материалдар, дайын өнімдер көлемінің төмендеуіне байланысты жаңа тәуекелдердің пайда болуына себепші болуы мүмкін;

- қысқа мерзімді қаржылық салымдарда уақытша бос қаражаттарды қолданудан бас тарту. Бұл шара депозиттік және пайыздық тәуекелден құтылуға мүмкіндік бере тұра, инфляциялық және жоғалтылған пайда тәуекелдердің пайда болуына әкеліп соғуы мүмкін.

Жоғарыда аталған және қаржылық тәуекелден жалтарудың басқа да түрлері жеке түрлерді алдын алуда өзінің радикалдылығына қарамастан, кәсіпорынды қосымша пайда табу мүмкіндігінен айырады, сәйкесінше оның экономикалық дамуы мен меншікті капиталын пайдалану тиімділігіне жағымсыз әсер беріп отыр. Сондықтан тәуекелдерді бейтараптандырудың ішкі механизмдері кезінде тәуекелдерден жалтару төмендегідей негізгі талаптарды ескере отырып жүзеге асқандығы жөн:

- егер осы қаржылық тәуекелден бас тарту одан зардабы жоғары болатын тәуекелдің туындауына негіз болмаса;

- егер қаржылық операциядан келетін табыс тәуекел деңгейімен сәйкес болмаса «табыс-тәуекел» шкаласы бойынша;

- егер бұл тәуекел бойынша қаржылық жоғалтулар кәсіпорынның меншікті қаражаты есебінен қайта өтелуінен жоғары болса;

- егер тәуекелдің белгілі бір тобы үшін атқаратын операциядан болатын табыс аса жоғары болмаса, яғни жағымды ақша ағынының ішінде аса үлкен орын алмаса;

- егер кәсіпорынның қаржылық әрекетіне сәйкес келмейтін қаржылық операциялары инновациялық сипатқа ие болса және қаржылық тәуекелдер деңгейін анықтау және осыған қатысты басқару шешімдерінің қабылдау бойынша ақпараттық қордың болмауы.

2. Тәуекелдің шоғырлануын шектеу. Тәуекелдердің шоғырлануын шектеу механизмі олардың белгіленген деңгейінен шығып кеткен түрлері бойынша, яғни критикалық немесе апатты тәуекелдер аясында жүзеге асырылатын қаржылық операцияларға қолданады. Бұндай шектеу кәсіпорынның қаржылық саясатын қалыптастыру барысында белгілі бір ішкі қаржылық нормативтердің белгіленуімен жүзеге асады.

Тәуекелдердің шоғырлануын шектеуді қамтамасыз ететін қаржылық нормативтер жүйесінің ішіне келесілер кіреді:

- шаруашылық әрекетте қолданатын қарыз қаражаттардың шектік көлемі (меншікті салмағы). Бұл шектеу операционды және инвестициялық қызмет үшін әртүрлі болып табылады, ал кейбір жағдайларда жеке қаржылық операциялар үшін де әртүрлі болады (нақты инвестицияланып жатқан жобаны қаржыландыру, айнымалы активтерді қалыптастыруды қаржыландыру және т.с.с.);

- жоғары ликвидті нысандағы активтердің минималды көлемі (меншікті салмағы). Бұл шектеу «ликвидті жастық» деп аталатын кәсіпорынның кейінге қалтырылмайтын қаржылық міндеттемелерін өтеуге арналған өтімділігі жоғары активтер резервін қалыптастырады. «Ликвидті жастық» ретінде ең алдымен кәсіпорынның қысқа мерзімді қаржылық салымдары және кәсіпорынның дебиторлық берешегінің қысқа мерзімді түрлері қарастырылады;

- бір ғана сатып алушыға берілетін тұтыну несиесі немесе тауарлық (коммерциялық) несиенің жоғарғы (максималды) көлемі. Несиелік тәуекелді төмендетуге бағытталған несиелік шектеу мөлшері өнімді сатып алушыларға өткізу саясатын қарастырған кезде белгілейді;

- бір банкке салынған депозиттік салымның максималды мөлшері. Депозиттік тәуекелдің шоғырлануын шектеу осы қаржылық құралды кәсіпорын капиталын инвестициялау кезінде жүзге асады;

- бір эмитенттің бағалы қағаздарға салынатын қаражаттардың максималды шегін белгілеу. Шектеудің бұл түрі бағалы қағаздар қоржыны қалыптастыру кезіндегі жүйелік емес (арнайы) қаржылық тәуекелдердің шоғырлануын төмендету кезінде қолданылады.

Институционалдық инвесторлар тізіміндегі бұл шекетеу міндетті нормативтер жүйесіндегі мемлекеттік қадағалау үрдісінде орнатылады;

- қаражатты максималды түрде дебиторлық берешекке уақытша аудару Бұл қаржылық норматив әсерінен төлеу аламау тәуекелді, инфляциялық тәуекелді, сонымен қоса, несиелік тәуекелді лимиттеуге мүмкіндік береді.

Қаржылық тәуекелдерді жеткілікті түрде шектеу – тәуекелдер менеджментінде ең етек жайған ішкі механизмдері болып табылады. Ерекшелігі сонда, үлкен қаржы шығындарын қажет етпейді. Хеджирлеу. Тәуекел жағдайы орын алғанда хеджирлеу туынды бағалы қағаздармен жүргізілетін операциялар барысында мүмкін болатын қаржылық жоғалтуларды азайтуда аса ұтымды механизм болып табылады. Дегенмен белгілі бір шығындарға әкеледі, яғни брокерлерге сыйақы, опциондар бойынша үстемақы т.с.с. Олай болса да, шығын деңгейі қаржылық тәуекелдің сыртқы сақтандырудағы шығын деңгейінен әлдеқайда төмен. Отандық тәуекел-менеджмент тәжірибесінде хеджирлеудің көптеген формалары кең таралған. Туынды бағалы қағаздардың қолдану түрлеріне байланысты қарылық тәуекелдің хеджирлеу механизмі келесідей ажыратылады:

- Фьючерстік келісімдерді қолданумен байланысты хеджирлеу. Бұл тауар және қор биржасындағы операциялардың қаржылық тәуекелдің болдырмау механизімімен сипатталады, яғни түрлі биржалық келісімдердің қарама-қарсы шарттардың қолдануынан көрініс табады. Фьючерстік келісімдерді қолданатын биржалық келісімдердің үш түрінің орындалуын талап етеді:

1. Болашақ кезеңде нақты активтер сатып алу(сату) немесе бағалы қағаздарды жабдықтау (форвардык биржалық келісім).

2. Фьючерстік келісімдерді баламалы көлемінде активтер немесе бағалы қағаздарға сатылуы, сатып алынуы(фьючерстік келісімдер бойынша позицияны ашу).

3. Нақты активтер немесе бағалы қағаздарды қарама-жарсы(офсетті) шарт жасасқан кезінде фьючерлік келісім позициясын жою.

Биржалық келісімшарттың бірінші екі түрі қаржылық тәуекелді болдырмау кезіндегі басында жүргізілсе, үшінші түрі аяқталу кезінде орын табады. Фьючерстік келісімдерді қолданған кезде хеджирлеу механизімі келесіге негізделеді:

- егер кәсіпорын бағалы қағаз немесе нақты активтерді жабдықтау кезінде бағаларының өзгеруі салдарынан қаржылық жоғалтуларға иеленсе, онда ол фьючерстік келісімнің сатып алушысы ретінде нақты активтер немесе бағалы қағаздардың санына сәйкес, сол көлемінде ұтады және керісінше. Осыған байланысты осы топтағы қаржылық тәуекелді бейтараптандыру механизімінде екі операция ажыратылады – сатып алумен байланыста хеджирлеу және шарттарды сатумен байланысты хеджирлеу;

• Опциндарды қолданумен байланысты хеджирлеу. Бұл бағалы қағаздармен валютамен, нақты активтермен немесе басқа да деривативтер түрімен байланысты операциялардың қаржылық тәуекелдерді бейтараптандыру механизімімен сипатталады. Хеджирлеудің осы формасының негізінде үстеме пайда арқылы (опцион) шарт жасасқан, алдын ала келісілген бағамен және белгілі бір көлемінде шартта көрсетілген мерзімге сай бағалы қағазды, валютаны, нақты активтер немесе дериватив сатуға немесе сатып алуға құқық беріледі. Туынды бағалы қағаздардың бұл түрін қолданғанда қаржылық тәуекелді бейтараптандыру механизімінде келесі хеджирлеу бағыттарын ажыратады:

- сатып алуға негізделген опцион(келісілген бағамен сатып алуға құқық береді);

- сатуға негізделген опцион(келісілген бағамен сатуға құқық береді);

- күрделі(келісілген бағамен қаржылық немесе нақты активтерді сату немесе сатып алуға бірдей құқық береді).

Опцион сатып алу кезінде кәсіпорынның төленетін бағасы өзінің мәні жағынан сақтандыру сыйақысы болып табылады.

• «Своп» операциясын қолданумен байланысты хеджирлеу. Бұл кәсіпорынның қаржылық міндеттемесімен, бағалы қағаздармен, валютамен жасалынатын операциясымен байланысты қаржылық тәуекелді бейтараптандыру механизімімен сипатталады. «Своп» операциясының негізінде сәйкестенген қаржылық активтер немесе қаржылық міндеттемелердің мүмкін болатын жоғалтуларды төмендету мен құрылымымен жақсарту мақсатында айырбас(сатып алу-сату).

Қаржылық тәуекелді бейтараптандыру механизміндегі хеджирлеудің бұл формасы валюталық своп орациясын қолданады (болашақ міндеттемерді бір валютада сәке келетін міндеттемелерді басқа валютада ауыстыру); кор свопы (міндеттемелерді белілі бір бағалы қағазға ауыстыру, мысалы айналымдағы облигацияарды эмитенттілгн акцияа ауыстыру); пайыздық своп (кәсіпорынның мерзімдік міндеттемелерін нақты пайыз ставкасында қалқымалы пайыз ставкасындағы міндеттемелерге ауыстыру немесе керісінше)

Нәтижелігі жоғары болғандықтан қаржылық тәуекелді хеджирлеудің түрлі формаларында бейтараптандыруы тәуекел-менеджмент тәжірибесінде өркендейді.

4. Диверсификация. Диверсификация механизімі, ең алдымен, жүйелі емес (арнайы) тәуекел түрлерінің жағымсыз әсерін бейтараптандыруда қолданылады. Сонымен қоса ол белгілі бір деңгейде жүйелі тәуекелді, яғни валюталық, пайыздық және бірнеше басқа тәуекелді азайтуға көмектеседі. Диверсификация механизімінің принципі олардың концентрациясына жағымсыз әсер ететі тәуекелді үлестіру негізінде жатады.

Кәсіпорынның қаржылық тәуекелдер диверсификациясының негізгі формалары ретінде келесі бағыттары қарастырылуы мүмкін:

- қаржылық қызмет түрлерінің диверсификациясы. Әртүрлі қаржылық операцияларының баламалы көздерінен пайда табуды көздейді, яғни қысқамерзімді қаржылық жұмсалымдар, несиелік қоржынның қалыптасуы, нақты инвестицияны орындау, ұзақ мерзімді қаржылық салымдардың құрылуы.

- кәсіпорынның валюталық қоржынының диверсификациясы. Сыртқыэкономикалық операцияларды жүргізген кезде бірнеше валюталарды таңдауды көздейді. Диверсификацияның бұл бағыты кәсіпорынның валюталық тәуекел бойынша қаржылық жоғалтулардың қысқартуын қамтамасыз етеді;

- депозиттік қоржынның диверсификациясы. Қомақты мөлшердегі уақытша бос ақша қаражаттарын бірнеше банктерде сақтауды көздейді. Себебі ақшалай активтерді орналастыру шарттары қатты өзгеріске ұшырамайды, яғни диверсификацияның бұл түрі пайда деңгейінің өзгеріссіз қалуымен депозиттік тәуекелді төмендетуге бағытталған;

- несиелік қоржынның диверсификациясы. Кәсіпорын өнімінің сатып алушыларының көптүрлілігін көздейді және оның несиелік тәуекелін төмендетуге бағытталған. Негізінен, қаржылық тәуекелдің бейтараптандыру жүйесінде несиелік қоржынның диверсификациясы несиелік операциялардың концентрациясын шектеу арқылы, яғни

несиелік шектеуді сатып алушылардың топтары бойынша саралауды орнату арқылы жүзеге асады;

- бағалы қағаздар қоржынының диверсификациясы. Диверсификацияның бұл бағыты қоржынның жүйелі емес тәуекелін табыстылық деңгейін төмендетпей (осы механизмнің ковариация арқылы бейтараптандыруы жоғарыда айтылып кеткен) төмендетуге бағытталған;

- нақты инвестиция салу бағдарламасының диверсификациясы. Инвестиция салу бағдарламасына жергілікті және баламалы салалық бағыттылығы бойынша инвестициялық жобаларды қосуды көздейді.

Диверсификация механизмін жалпы сипаттаған кезде, қаржылық тәуекелдің жағымсыз әсеріне таңдаулы ықпал ететінін атап кетуіміз жөн. Қаржылық тәуекелдің комплексті, қоржынды сияқты жүйелі емес (маманданған) топта күмәнсіз эффект тудырғанымен, инфляциялық салықтық және басқа да жүйелі топтарға бейтараптандыру эффектісін бермейді. Сол себепті бұл механизмді қолданған кезде, кәсіпорынға шектеулі сипатында болады.

5. Тәуекелді үлестіру. Қаржылық тәуекелді бейтараптандыру механизмінің осы бағыты серіктестеріне қаржылық операцияларының белгілі бір түрі бойынша бөліктік трансферттерімен түсіндіріледі. Ішкі сақтандырудың ұтымды әдістеріне және олардың жағымсыз салдарын бейтараптандыру кезінде үлкен мүмкіндіктерге ие кәсіпорынның қаржылық тәуекелдің бұл бөлігі шаруашылық серіктестеріне беріледі.

Қазіргі замандағы тәуекел-менеджменті тәжірибесіне сәйкес тәуекелді үлестірудің аса таралған бағыттары келесідей (серіктестерге берген трансферттер):

- инвестициялық жоба қатысушылар арасында тәуекелді үлестіру. Кәсіпорынның бұл үлестіру үрдісінде қаржылық тәуекелдің мердігерлеріне трансферттер жасай алады. Себебі мұнда күнтізбелін жоспар бойынша құрылыс-монтажды жұмыстардың уақытында орындалмауы, атқарылған жұмыс сапасының төмендігі, жіберілген құрылыс материал мен заттарының ұрлануы сияқты мәселелер орын алуы мүмкін. Осындай тәуекелдің трансфертін жүзеге асырған кәсіпорын, оларды бейтараптандыру барысында мердігер есебінен жұмыстарды қайта өңдету, айыппұлдарды төлету және басқа да жоғалтуларды жабу формаларын сұратады.

- материал мен шикізат жабдықтаушы мен кәсіпорын арасында тәуекелді үлестіру. Осындай үлестірудің пәні ретінде, ең алдымен, жеткізу кезінде меншіктің бұйынуы немесе жоғалуы салдарынан болатын қаржылық тәуекелдер шығады. Тәуекелді үлестірудің бұл формасы

халықаралық талаптар арқылы қадағаланады. Атап айтсақ - «ИНКОТЕРМС-90»;

• лизинг операция қатысушылары арасында тәуекелді үлестіру. Кәсіпорынның жедел лизинг кезінде жалға алушыға қолданылатын активтің моральді тозуы бойынша тәуекелді табыстайды. Оның техникалық өндіруінің жоғалту шарттарын арнайы алдын ылы қарастырылған келісімде көрсетілуі тиіс (пайдалану шарттарын сақтаған кезінде);

• факторингтік (форфейтингтік) операцияның қатысушылары арасында тәуекелді үлестіру. Осындай үлестірудің пәні ретінде кәсіпорынның несиелік тәуекелі болады. Ол өз ішіндегі артықшылығына байланысты өз үлесін уәкілетті қаржылық институтқа — комерциялық банкке немесе факторингтік компанияға табыстайды. Тәуекелді үлестірудің бұл формасы ақылы сипатта болады, дегенмен несиелік тәуекелдің қаржылық жағымсыз салдарын маңызды көлемінде бейтараптандырады.

Тәуекелдерді үлестіру деңгейі және олардың жағымсыз қаржылық салдарын бейтараптандыруы шартты келісім жүргізуде пәні болып табылады, сонымен қоса барлық шарттардың қабылдануы болып табылады.

б. Өзін-өзі сақтандыру (ішкі сақтандыру). Қаржылық тәуекелді бейтараптандыру механзмінің бұл түрі қаржылық ресурстардың бір бөлігін қорға жинаумен, яғни контрагенттердің қызметімен байланыссыз қаржылық операциялардан кеткен жағымсыз әсерді алдын алумен түсіндіріледі. Қаржылық тәуекелді бейтараптандырудың негізгі әдістері келесідей:

• кәсіпорынның сақтандыру мақсатындағы нысаналы (резервті) қор. Ол кәсіпорынның жарғысы мен заң талаптарына сай құрылады. Оның қалыптасуына кәсіпорынның есепті кезеңге сәйкес 5% пайдадан кем емес сома аударылады.

• мақсатты нысаналы қорлардың құрылуы. Осындай құрылудың мысалы ретінде бағалық тәуекелді сақтандыру қорын (нарықтық конъюктурасының уақытша нашарлау кезеңіне байланысты); сату кәсіпорындарындағы тауардың бағасын азайтудағы қорын; кәсіпорынның несиелік операциясы бойынша үмітсіз дебиторлық қарызды өтеу қорын және т.с.с жатқызуға болады. Осындай қорлардың тізімі, құрылу көздері және аудару сомалары кәсіпорын жарғысымен және басқа да ішкі нормативтерімен анықталады;

• жауаптылықтың түрлі орталықтарына жеткізілетін бюджет жүйесінде қаржылық ресурстар сома қорларының құрылуы. Әдетте.

осындай қорлар күрделі бюджеттің барлық түрлерінде және ағымды икемді бюджетте қарастырылады;

• кәсіпорынның айналым активтерінің жекелеген элементтері бойынша, атап айтсақ, қаржылық және материалды ресурстардың сақтандыру қорларын құру жүйесі. Бұндай сақтандыру қорлары ақшалай активтер, шикізат, материалдар, дайын өнімдер есебінен құрастырылады. Айналым активтерінің жекелеген элементтері бойынша сақтандыру қорларына мүмкіндік көлемі олардың нормаландыру кезінде құрылады;

• есепті кезеңде алынған пайданың бөлінбеген бөлігі. Оның үлестірілуіне дейін ол қаржылық ресурстардың қоры ретінде қарастырылуы мүмкін, яғни бөлек қаржылық тәуекелдердің жағымсыз әсері орнаған жағдайларды қолданылады. Қаржылық тәуекелді бейтараптандыру кезіндегі бұл механизмді қолданған кезде, барлық формалардағы сақтандыру қорлары кәсіпорынның қаржылық жоғалтуларын тез арада жабуға көмектескенмен, аса қомақты қаражатты «қатырып» қояды. Осының салдарынан кәсіпорынның меншікті капиталын ұтымды қолдануы төмендейді, сыртқы қаржыландыру көздерімен байланыстырады. Бұл қорға жиналға қаржылық сомаларды оңтайландыруды қаржылық тәуекелдің тек жекелеген түрлерін бейтараптандыруға бағытталған позициясын ғана анықтайды. Бұндай тәуекелдер санына келесілерді жатқызуға болады:

- сақтандыруға келмейтін қаржылық тәуекелдердің түрлері;
- пайда болу ықтималдылығы төмен мүмкін болатын және қиын деңгейдегі қаржылық тәуекелдер;
- күтілетін залалдың есепті бағасы төмен мүмкін болатын деңгейдегі қаржылық тәуекелдер.

Бақылау сұрақтары

1. Тәуекелді басқарудың негізгі мақсаттылығы қандай?
2. Тәуекелді басқарудың негізгі кезеңдерін атаңдар.
3. Шешімнің қандай нұсқасы тәуекел премлімдігінің дәрежесі есебімен қабылдана алады?
4. Тәуекелді басқарудың қорытынды кезеңінде қандай нұсқаулық материалдар жасалауда?